

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

ZAVRŠNI RAD

KATASTARSKI POPISNI DEFTERI KAO IZVORI ZA IZUČAVANJE DRUŠTVENE I
EKONOMSKE HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1463-1600.

STUDENT: ASMIR ALEŠEVIĆ

MENTOR: DOC. DR. FAHD KASUMOVIĆ

SARAJEVO, 2019.

Sadržaj:

1. Uvod.....	3
2. Katastarski popisni defteri.....	8
2.1. Osmanska praksa popisivanja zemljišta i katastarski popisni defteri.....	8
2.2. Katastarski popisni defteri vezani za prostor Bosne i Hercegovine	10
3. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje administrativne organizacije.....	13
4. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje strukture društva	17
4.1. Društvene grupe.....	17
4.1.1. Asker.....	17
4.1.2. Raja.....	18
4.2. Društveni odnosi.....	24
5. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje pitanja pravne povijesti	27
6. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje demografskih prilika.....	32
7. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje ekonomskih prilika	37
7.1. Seoska privreda.....	39
7.1. 1. Ratarstvo	41
7.1. 2. Vinogradarstvo.....	42
7.1. 3. Stočarstvo i svinjogojstvo	43
7.1. 4. Pčelarstvo	45
7.1. 5. Voćarstvo	46
7.1. 6. Povrtlarstvo	46
7. 2. Gradska privreda.....	47
8. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje pitanja vakufa	51
9. Zaključak.....	55
10. Bibliografija	59

1. Uvod

U decenijama osmanske vlasti na području Bosne i Hercegovine, njena administracija iza sebe ostavila je priličan broj arhivskog materijala i izvora različitog karaktera. Uglavnom je riječ o različitim tipovima pisanih dokumenata, izvora nastalih od sredine 15. stoljeća pa sve do kraja 19. stoljeća do kada se protezala osmanska vlast na području Bosne i Hercegovine. Poseban značaj među tim izvorima imaju defteri. Defteri predstavljaju, zapravo, svaki vid dokumenta sastavljenog u vidu neke bilježnice, sveske, popisa registra itd. U prošlosti Osmanske države, za potrebe njene administracije, postojalo je više tipova ovih deftera. Među najznačajnije i obimom najsadržajnije izvore ubrajaju se katastarski popisni defteri – zvanični popisi poreskih obaveznika Osmanske države.

Predmet ovoga rada su katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje društveno-ekonomske historije Bosne i Hercegovine u periodu 1463-1600. Nekoliko je ključnih pitanja na koje želimo odgovoriti u našem radu. Prvo je pitanje karaktera katastarskih popisnih deftera kojim želimo dobiti odgovor na pitanje šta su to katastarski popisi, potom koliki je njihov značaj kao historijskih izvora, i na kraju, kakve su mogućnosti njihova korištenja u proučavanju različitih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine koja smo postavili u fokus našega rada. Odgovarajući na ova pitanja, koristeći se podacima koje ovi izvori nude nastojat ćemo, također, prikazati bosanskohercegovačko društvo i ekonomiju onakvu kakva je, bar prema podacima naših popisa, mogla biti u periodu 1463. – 1600. Na mjestima gdje to bude moguće ukazat ćemo i na metodološke probleme i nedoumice koje stoje pred svakim istraživačem koji se bavi ovakvom vrstom arhivske građe.

Mnogo je autora, kako u svjetskoj tako i u domaćoj historiografiji, koji su se bavili katastarskim popisnim defterima, njihovim karakterom, značajem i mogućnostima korištenja. Mi ćemo, oslanjajući se na dosadašnja historiografska istraživanja u pogledu popisnih deftera, pokušati sistematizirati postojeća saznanja i predstaviti, na nešto drugačiji način, katastarske popisne deftere i njihov značaj u proučavanju prošlosti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

U bosanskohercegovačkoj historiografiji postoji nekoliko radova u kojima je ukazano na mogućnosti korištenja katastarskih popisnih deftera. Uglavnom je riječ o par uvodnih studija objavljenih uz popisne deftere pojedinih područja Bosne i Hercegovine u osmanskom

periodu. U grupu tih radova spadaju po dvije opširne studije Hazima Šabanovića¹ i Ahmeda S. Aličića² objavljene kao uvodni radovi uz izvore koji su prevedeni, te nešto kraća studija Fehima Spahe,³ također kao uvodna studija uz objavljeni popisni defter. U njima su pored, istraživačkih mogućnosti katastarskih popisnih deftera u većem obimu općenito obrađena i pitanja osmanske prakse popisivanja zemljišta te načina i metoda kojima su popisi provedeni. Posebno značaj ima i studija Hatidže Oruč posvećena društveno-ekonomskim prilikama Bosanskog sandžaka u kojoj se nalaze sadržajni podaci o glavnim načelima katastarskih popisnih deftera odnosno osmanskoj praksi popisivanja zemljišta.⁴ Osim studija Šabanovića, Aličića, Spahe i Oruč, u historiografiji također postoji priličan broj radova u kojima se korisnost popisnih deftera propituje kroz različita pitanja kao što su, naprimjer, pojedine studije o gradovima Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Među tim radovima, posebno se ističu studije Adema Handžića o Tuzli i njenoj okolini,⁵ Behije Zlatar o Sarajevu⁶ i Hatidže Čar-Drnde o Mostaru itd.⁷ U grupu ih radova spadaju i studije o administrativnim uređenju pojedinih oblasti, o pitanju procesa prelaska na islam, studije o ekonomskim prilikama, o vakufima, dakle čitav niz pitanja o društveno-ekonomskim prilikama u kojima se, kroz različita istraživačka pitanja, propituju mogućnosti korištenja popisnih deftera. Na kraju napomenimo i posebno značajnu studiju Heatha Lowryja u kojoj su također, nalaze podaci o mogućnostima korištenja popisnih deftera, doduše iz pozicije njihovih metodoloških ograničenja u istraživačkom postupku.⁸ Zbog svega navedenog, smatramo da je značaj naše teme još veći i da zahtijeva detaljniju analizu imajući u vidu potrebu da se radovi ovih autora na jednom mjestu sistematiziraju i po potrebi dopune nekim novim saznanjima na osnovu dostupnih popisnih deftera.

Prilikom pisanja rada istaklo se nekoliko metodoloških problema s kojima smo se susreli. Među njima dva su osnovna: određivanje hronološkog i teritorijalnog okvira rada. Hronološki okvir je postavljen je tako da počinje 1463. godinom odnosno padom Bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast, a završava se 1600. godinom odnosno početkom 17. stoljeća poslije kojeg dolazi do promjene u sistemu klasičnih osmanskih institucija, i vremenu kada se

---

¹ Šabanović 1964a, xi-lvi; 1964b, vii-xxxiv.

² Aličić 1984, 5-20; Aličić 2000, 3-36.

³ Spaho 2007, ix-xv.

⁴ Oruč 2003, 7-36.

⁵ Handžić 1975.

⁶ Zlatar 1996.

⁷ Čar-Drnda 2008.

⁸ Lowry 1992, 3-19.

polako napuštala praksa popisivanja zemljišta.⁹ Što se teritorijalnog okvira tiče, opredijelili smo se da to bude prostor četiri sandžaka – Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog i Kliškog sandžaka koji su teritorijalno pokrivali prostor današnje Bosne i Hercegovine. Poseban problem imali smo i prilikom osvrta na historiografsku literaturu. Kako smo u pojedinim poglavljima imali potrebu da predstavimo stepen istraženosti pojedinih pitanja morali smo izvršiti odabir i selekciju pojedinih radova. Iako je takav posao prilično nezahvalan s obzirom da ponekad postoji mogućnost da se u rad ne uključe radovi koji sami po sebi zaslužuju svoje mjesto, odabrali smo da to budu radovi koji, prema našem mišljenju, predstavljaju fundament u proučavanju pojedinih pitanja. Značajnu poteškoću predstavljalo nam je i to što su pojedinoj historiografskoj literaturi neka pitanja pogrešno postavljena, pa su neki stavovi literature i podaci koje nude defteri bili u izvjesnom stepenu kontradikcije. Naprimjer, napomenimo samo neutemeljene tvrdnje oko pitanja čifluka i baština. U literaturi se često susrećemo s tezom da je čifluke uživalo muslimansko stanovništvo, dok su baštine bile strogo rezervisani posjedi namijenjeni nemuslimanskom stanovništvu. Analizirali smo izvore i dobili sasvim drugačiju sliku ovog pitanja. I čifluke i baštine mogli su uživati i muslimani i kršćani.¹⁰

Naša istraživanja i zaključke temeljili smo u najvećoj mjeri na osnovu nekoliko objavljenih i prevedenih popisnih deftera. To su defteri Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine i 1604. godine,¹¹ defteri Hercegovačkog sandžaka iz 1477. i 1585. godine,¹² defteri Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine¹³ i defter Kliškog sandžaka iz 1550. godine,¹⁴ dakle nekoliko deftera na osnovu koji smo nastojali po vremenskoj vertikali pratiti društveno-ekonomske procese počev od prvog popisa iz 1468/69. godine pa sve do popisa iz 1604. godine. Na mjestima gdje je bilo potrebno, posebno kada su u pitanju društveni odnosi i pitanje pravne povijesti, koristili smo i podatke koje nude defterske kanunname Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog i Kliškog sandžaka.¹⁵ Da bismo potvrdili neke naše stavove, ponekad smo se koristili i kanunname koje nisu bile vezane za prostor Bosne i Hercegovine, kao što je, naprimjer, kanunnama Skadarskog sandžaka.

---

⁹ Handžić, Buzov i Kupusović 2000.

¹⁰ O tome vidjeti: Kasumović 2014, 98.

¹¹ Aličić 2008; Handžić, Buzov i Kupusović 2000.

¹² Aličić 1985 i 2014.

¹³ Handžić 1986.

¹⁴ Spaho 2007.

¹⁵ Grupa autora, 1957.

Korisnost popisnih deftera propitali smo kroz nekoliko različitih poglavlja. Kako bi stvorili sliku o tome šta su to katastarski popisni defteri, kako su vršeni, kojim popisima za područje Bosne i Hercegovine raspolažemo, odlučili smo da tim pitanja posvetimo prvo poglavlje ovog rada. Da bismo shvatili na koji način je bila organizirana vlast, koje su to institucije i administrativne jedinice postojale na području Bosne i Hercegovine, smatrali smo za potrebnim da drugo poglavlje rada bude posvećeno upravo pitanju administrativne organizacije. Ovo pitanje nametalo se i kao preduslov razumijevanje drugih pitanja koje smo kao predmet obrade istakli u ovom radu. U trećem poglavlju pažnju smo posvetili strukturi bosanskohercegovačkog društva u osmanskome periodu. Da bismo stvorili predstavu o tome koje su to društvene grupe postojale na ovom području i kakvi su to odnosi među njima postojali, odlučeno je da ova pitanja budu upravo predmet trećeg poglavlja rada. Pitanje pravne povijesti biće obrađeno u četvrtkom poglavlju, s ciljem da dobijemo odgovor na pitanja kakav pravni status uživalo stanovništvo, koje pravne norme su vladale, koji su zakoni postojali i koliko u odgovoru na ta pitanja mogu biti od pomoći podaci katastarskih popisnih deftera. Peto poglavlje, posvećeno je pitanju demografskih prilika Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Razlog zbog kojeg smo pitanju demografije posvetili posebno poglavlje ovog rada, leži u našoj namjeri da odgovorimo na pitanje kako to popisni defteri mogu biti korisni izvori u određivanju nominalnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. U propitivanju korisnosti popisnih deftera u proučavanju demografije, nastojat ćemo, onoliko koliko to popisi dopuštaju, prikazati demografsku sliku pojedinih područja Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. U pretposljednem poglavlju prikazali smo mogućnosti korištenja popisnih deftera u proučavanju ekonomskih prilika. Šta je to činilo egzistenciju stanovništva, šta je to činilo izvor njihovih prihoda, koliki je stepen seoske i gradske privrede i kakav je odnos među njima, kolika je zastupljenost određenih poljoprivrednih kultura, samo su neka pitanja koja smo odabrali s ciljem da prikažemo mogućnosti popisnih deftera u proučavanju ekonomskih prilika. Posljednje poglavlje posvećeno je pitanju vakufa i popisnim defterima, i pitanju kako to defteri mogu biti pogodni izvori za izučavanje pitanja vakufa, s obzirom da se u njima, na više mjesta, nalaze podaci o vakufskim objektima i njihovim vakifima. Smatramo da ovakav odabir poglavlja predstavlja pogodan koncept pomoću kojeg možemo upotpunosti odgovoriti na postavljene ciljeve našega rada.

Rad je nastao na osnovu metodâ analize, sinteze i indukcije uklapanjem pojedinih podataka izvora i njihove interpretacije u vidu nekoliko poglavlja koji, svaki za sebe, čine jednu zasebnu cjelinu. Pored toga, u većoj mjeri koristili smo i metod statistike kako bi na zadovoljavajući način obradili pojedina pitanja demografskog karaktera. Smatramo da ovim metodama na najbolji način možemo odgovoriti na postavljeni ciljeve ovoga rada. Svakako da ovim radom neće biti ponuđeni odgovori na sva pitanja koja neminovno proizilaze iz ove vrste dokumenata ili pitanja koja su važna za društveno-ekonomsku historiju. No, ipak se smatramo da će se na osnovu njih dobiti preciznija slika o bosanskohercegovačkom društvu i ekonomiji i mogućnostima korištenja koji pružaju ovi izvori u proučavanju prošlosti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

2. Katastarski popisni defteri

2.1 Osmanska praksa popisivanja zemljišta i katastarski popisni defteri

Riječ defter potiče od grčke riječi *diphtera* i u prijevodu znači učinjena koža.¹⁶ Prema rječniku Redhouse-a jednog od najboljih rječnika na turskom jeziku, defter ima sljedeća značenja: sveska, registar, bilježnica, račun, popis.¹⁷ Tokom višestoljetnog funkcionisanja Osmanske države za potrebe njene administracije postojalo je mnoštvo različitih deftera. U najznačajnije i obimom najsadržajnije deftera spadaju osmanske popisne knjige u nauci poznatije kao katastarski popisni defteri ili tapu tahrir defteri.¹⁸ Riječ je zapravo o posebnim popisima poreskih obveznika i njihovih posjeda vršeni po direktnoj naredbi sultana,¹⁹ s ciljem da se uspostavi kontrola centralne vlasti na određenom području, uvede timarski sistem i utvrde izvori prihoda u pojedinim područjima obuhvaćenim popisom.²⁰ Najčešće su sprovedeni prilikom dolaska novog sultana na prijesto, nakon svake značajnije promjene granica ili prilikom eventualnih izmjena u produkcionim odnosima odnosno u sistemu oporezivanja stanovništva.²¹

Prilikom provođenja svakog popisa država bi određivala posebnu komisiju koju su redovno činili emin - sultanov povjerenik i katib ili pisar.²² Eminima su često imenovane istaknute političke ličnosti kao što su sandžakbezi, kadije, službenici državne defterhane, dok su katibi često bili birani iz redova spahija ili zaima.²³ Pored spomenutih, komisiju su, po naredbi sultana, činili svi upravni organi određenog područja i vojničkog korpusa kao što su, naprimjer, spahije, subaše, zaimi, vojvode, knezovi, primićuri itd.²⁴ U pravilu pri izradi popisa najčešće je prisustvovao i područni kadija kao predstavnik države i kontrolor komisije koja je vršila popisivanje.²⁵

Popisivanje je vršeno na licu mjesta. Nakon što bi bilo javno obznanjeno da će se vršiti popis određenog područja popisna komisija bi došla u popisno područje. Popisivanju su bili prisutni svi poreski obveznici. Popisna komisija bi potom identificirala starješine

---

¹⁶ Šabanović 1964a, xxi.

¹⁷ Türkçe-İngilizce sözlüğü 1988.

¹⁸ Faroqhi 2000, 112-113.

¹⁹ Aličić 1984, 8.

²⁰ Šabanović 1964b, vii-xxxiv.

²¹ Oruč 2003, 8.

²² Aličić 2000, vi.

²³ Isto vii.

²⁴ Isto.

²⁵ Šabanović 1964, xxxii, Aličić 2000, vi-vii.

domaćinstava i ostale članove koji su podliježali plaćanju poreza nakon čega je uslijedilo evidentiranje njihovih prihoda. U historiografiji obično nailazimo da se taj prihod utvrđivao na osnovu iskaza spahije koji je zajedno sa komisijom utvrđivao trogodišnji prihod, jer se pri popisu određivao prosjek prihoda tokom tri godine na osnovu čega se u konačnici utvrđivao porez u naturi i novcu.²⁶

Sastavljeni defter komisija bi predala sultanovom uredu koji bi potvrđivao ispravnost i autentičnost deftera. Nakon sultanovog odobrenja, defteri bi se pohranjivali u državnu defterhanu. Potom bi se iz originalnih deftera koji su se nazivali *asil defteri* sačinjavali prijepisi - *suret-i defteri*, od kojih je jedan prijepis slat u vilajetsku ili sandžakbegovu defterhanu i kako bi služio oblasnoj defterhani za svakodnevnu upotrebu.²⁷

Prema sadržaju, tapu tahrir defteri dijele se na:

- a) detaljne, opširne ili poimenične (*mufassal*) i²⁸
- b) zbirne ili sumarne (*icmal*) deftere²⁹

Opširni (*mufassal*) defteri predstavljaju popise u kojima je stanovništvo evidentirano po domaćinstvima navođenjem ličnih imena, najčešće imena očeva koji su pravno gledano bili nosioci domaćinstva. Prije samog evidentiranja ovih podataka, izvršila bi se pripadajuća kategorizacija posjeda, odnosno utvrđivalo da li se radilo o baštinama, čiftovima ili čiflucima. Potom bi se pristupilo popisivanju fiskalnih obaveza stanovništva, to jest popisivanju svih ličnih, naturalnih i novčanih poreza koje je stanovništvo plaćalo državi.³⁰

Sumarni defter (*icmal*) predstavlja zapravo rekapitulaciju opširnog popisa i u njemu su zapravo evidentirani prihodi koji su pripadali neproizvodnom dijelu stanovništva u vidu hasova, zeameta ili timara. U defter je prvo upisivan uživaoc prihoda- timarnik a potom i pojedina naselja koja su pripadala dotičnom uživaocu s iznosom poreza u dotičnom naselju.

---

²⁶ Znajući prirodu ovih popisa koji su nastali s ciljem utvrđivanja prihoda svakog naselja i domaćinstva, za očekivati je da se u ovom popisu nađu i podaci o prihodima džizje ili glavarine koji su činili znatan dio prihoda Osmanske države. Međutim, treba napomenuti da su džizja i avariz kao državni porezi pripadali izravno državnoj blagajni i nisu bili predmet popisa. Odvojene popise za džizju pravio je područni kadija. Oruč 2003, 10.

²⁷ Aličić 2000, xii.

²⁸ Isto. xi.

²⁹ Šabanović 1964a, xxxiv.

³⁰ Oruč 2003, 10.

Na kraju svakoga vojničkog dirlika,³¹ često se nalazi i kraći popis svih naselja i prihoda na jednom dirliku.³²

Pojedini popisi na početku ponekad sadrže kanunnamu koja se odnosi na područje koje se trebalo popisivati.³³ Ove kanunname, za pojedine sandžake ili područja, članovi komisije dobivali su od državne defterhane. Kanunname su bile značajne jer su utvrđivale sve vrste poreza, a s druge strane sadržavale i propise koji se odnose na uređivanje mogućih nesporazuma koji bi se javili između raje i spahija te centralne vlasti.³⁴

2.2 Katastarski popisni defteri vezani za prostor Bosne i Hercegovine

Prvi i najstariji katastarski popis koji se odnosi na prostor Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu je idžmal defter iz 1455. godine.³⁵ Riječ je o defteru koji sadrži sumarni popis hasova krajišnika Isa-bega Ishakovića i timara njegovih ljudi u krajištu kojima je vladao. Nastao je u vrijeme sultana Mehmeda II Fatiha kao dio općeg popisa svih zemalja kojima je ovaj sultan vladao, među kojima je i dio bosanskog kraljevstva kojeg su Osmanlije držale prije njegovog definitivnog pada i osnivanja Bosanskog sandžaka.³⁶

2.2.1. Bosanski sandžak³⁷

Za prostor Bosanskog sandžaka sačuvan je najveći broj katastarskih popisnih deftera. Imamo li u vidu činjenicu da je ovo ujedno i najstariji sandžak na prostoru Bosne i Hercegovine i da se osmanska vlast zadržala najduže na ovom prostoru, za očekivati je i postojanje najvećeg broja ovih popisa. Za period 15. stoljeća sačuvana su ukupno tri katastarska popisna deftera. Prvi, ujedno i najstariji sačuvani popis je sumarni popis iz 1468/69. godine.³⁸ Za drugu polovinu 15. stoljeća sačuvana su još dva popisa. Jedan je opširni

---

³¹ Dirlik sistem je predstavljao sistem pomoću kojeg je država, koristeći se prihodima koji su dobivani sa zemljišnih posjeda različite veličine, plaćala svoje službenike. Često se u historiografiji ovaj sistem označava kao timarsko-spahijski sistem. Aličić 1996, 37.

³² Oruč 2003, 11.

³³ Šabanović 1964a, xxxv.

³⁴ Oruč 2003, 11.

³⁵ Šabanović 1964a, i-xxxi.

³⁶ Oruč 2003, 15.

³⁷ O defterima Bosanskog sandžaka kod: Oruč 2003, 13-35; Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 25-26.

³⁸ Iako je ovaj defter do sada najstariji sačuvani popis ove oblasti, u historiografiji postoji mišljenje da on nije prvi popis ove oblasti. Hazim Šabanović iznosi tvrdnju da je morao postojati popis izvršen nakon pada Bosne pod osmansku vlast, a prije sumarnog popisa iz 1468/69. godine. Argumente za takvu tvrdnju autor nalazi u

iz 1485. godine, drugi je sumarni nastao krajem 1489. godine.³⁹ Najveći broj popisa ovog sandžaka sačuvan je za period 16. stoljeća. To su dva sumarna popisa iz 1516. godine, opširni i dva sumarna iz 1530. godine, jedan sumarni iz 1540. i dva opširna iz 1541. godine, jedan opširni iz 1550. godine, dva opširna iz 1552. godine, tri opširna iz 1565. godine i jedan popis vakufa rađen na osnovu istog popisa, jedan opširni iz 1567. godine, dva opširna iz 1574. godine, jedan opširni iz 1585. godine.⁴⁰ Za 17. stoljeće, također postoji nekoliko sačuvanih popisa. To su sumarni popisi iz 1603., opširni popis iz 1604., opširni iz 1606., opširni z 1623., popis timara iz 1626., opširni iz 1661., te opširni z 1673. godine.⁴¹ Pored navedenih, sačuvano je nekoliko popisa kojima nisu navedene godine nastanka te nekoliko popisa mustahfiza Bosanskog sandžaka. Posljednji sačuvani popis Bosanskog sandžaka je opširni popis iz 1701. godine.⁴²

2.2. 2 Hercegovački sandžak⁴³

Za područje Hercegovačkog sandžaka sačuvano je nekoliko popisnih deftera, počev od popisa iz 1477. pa sve do popisa iz 1585. godine. Prvi, ujedno i najstariji sačuvani popisni defter ovog sandžaka je opširni popis iz 1475/77. godine. Za drugu polovinu 15. stoljeća sačuvan je samo jedan defter iz 1485. ili 1488/89. godine. Međutim, najveći broj popisa, kao što je slučaj i s Bosanskim sandžakom, sačuvan je za period 16. stoljeća. Tu su dva četiri sumarna popisa iz 1519., dva sumarna i jedan opširni iz 1520., dva sumarna iz 1528., po jedna sumarni iz 1530., i 1532., jedan sumarni iz 1539., dva sumarna iz 1540., sumarni iz 1551., i dva opširna popisa iz 1574., i 1585. godine.⁴⁴ Popisni defter iz 1574. godine sproveden je samo za području kadiluka Prijepolje.⁴⁵ Posljednji sačuvani popisi ove oblasti potiču iz 1626. godine (popis timara) i 1646. godine (sumarni popis).⁴⁶

---

jednom hudžetu sarajevskoga kadije iz 1469. godine u kojem se spominje jedan defter Bosanskog sandžaka prije ovog iz 1468/69. kao dokazno sredstvo u rješavanju nekog spora među stanovništvom. Grupa autora 1957, 20.

³⁹ Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 25.

⁴⁰ Isto 25.

⁴¹ Isto.

⁴² Mulić 2004, 443-446; Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 25.

⁴³ O defterima Hercegovačkog sandžaka kod: Mulić 2004, 443-446; Kupusović 2004, 186; Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 24.

⁴⁴ Mulić 2004, 443-446.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Mulić 2004, 443-446; Mulić 2004, 443-446; Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 25.

2.2. 3 Zvornički sandžak⁴⁷

Najstariji popis Zvorničkog sandžaka potiče iz 1519. godine i predstavlja sumarni popis ovoga sandžaka. Pored pomenutog popisa, za 16. stoljeće sačuvani su sljedeći popisi: opširni popis iz 1522., jedan sumarni iz 1530. i 1532., dva opširna iz 1532., po jedan sumarni i opširni iz 1548. godine.⁴⁸ Za 17. stoljeće sačuvano je također nekoliko popisa i to dva opširna iz 1604. godine te jedan popis timara iz 1626. godine. Posljednji popis Zvorničkog sandžaka je sumarni popis iz 1700-1707. godine.⁴⁹

2.2. 4 Kliški sandžak⁵⁰

Najstariji sačuvani popis ove oblasti je opširni defter iz 1550. godine. Drugi defter je opširni defter iz 1566. godine. Treći defter potiče iz 1574. godine, a posebno je značajan što na početku ima kanunnamu posvećenu ovom sandžaku. Četvrti defter predstavlja opširni popis s početka 17. stoljeća. U samom popisu nije navedena godina na osnovu koje bi mogli utvrditi vrijeme nastanka deftera. Od sumarnih popisa su sačuvana samo dva. Jedan od njih predstavlja rekapitulaciju opširnog deftera iz 1550. godine, drugi je popis posada mustahfiza u tvrđavama kliškog sandžaka.⁵¹

Od pomenutih deftera samo do sada samo je nekoliko njih prevedeno i objavljeno. To su: „*Krajište Isa-bega Ishakovića iz 1455 godine*“⁵², „*Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine*“⁵³, „*Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*“⁵⁴, „*Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*“⁵⁵, „*Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*“⁵⁶, „*Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine*“⁵⁷, „*Katastarski popis ejaleta Bosna. Opširni popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*“⁵⁸ i „*Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*“.⁵⁹

---

⁴⁷ O defterima Zvorničkog sandžaka kod: Handžić 1975, 7-11; Kupusović 2004, 187-188; Hersek, Bosna ve
İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 26.

⁴⁸ Mulić 2004, 446-447.

⁴⁹ Hersek, Bosna ve İzvornik livalari icmal tahrir defterleri (926-939/1520-1533) 2005, 26, 27.

⁵⁰ O defterima Kliškog sandžaka kod: Spaho 1984, 137-162; Mulić 204, 447-448; Kupusović 2004, 185.

⁵¹ Spaho 1984, 137-162; Kupusović 2004, 187.

⁵² Šabanović 1964a.

⁵³ Handžić 1986.

⁵⁴ Aličić 1985.

⁵⁵ Handžić, Buzov i Kupusović 2000.

⁵⁶ Spaho 2007.

⁵⁷ Aličić 2008.

⁵⁸ Isto

⁵⁹ Hafizović 2014.

3. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje administrativne organizacije

Proučavanjem katastarskim popisnih deftera Bosne i Hercegovine moguće je ponuditi odgovore na niz pitanja iz društvene historije među kojima je možda i najvažnije pitanje-pitanje njenog administrativnog uređenja u osmanskome periodu. Naime, kako su popisi vršeni po različitim administrativnim jedinicama i kako su u njima evidentirane upravne jedinice različitog karaktera, jasno je da svojim sadržajem pružaju dosta dobru osnovu u proučavanju pomenutog pitanja. U bosanskohercegovačkoj historiografiji postaje nekoliko radova koji se bave pitanjem organizacije osmanske vlasti na području Bosne i Hercegovine. U nizu tih radova, svojim bogatstvom i obimnošću posebno se ističe studija Hazima Šabanovića-Bosanski pašaluk u kojoj je data do sada najpotpunija slika administrativne organizacije jedne osmanske provincije uopšte.⁶⁰ Pored Šabanovićevega rada, postoji i nekoliko monografija u kojima se nalaze posebna poglavlja posvećena administrativnoj organizaciji pojedinih sandžaka kao naprimjer monografija Adema Handžića o Zvorničkom,⁶¹ Jusufa Mulića o Hercegovačkom,⁶² Hatidže Oruč o Bosanskom⁶³ te rad Fazilete Hafizović o Kliškom sandžaku.⁶⁴ Kada se pojedine administrativne jedinice prvi puta pominju u popisnim defterima, na koji način su bile organizirane, koliko ih je u određenom periodu bilo, koliki je njihov teritorijalni opseg, kako se prema podacima iz popisa taj opseg vremenom mijenjao, samo su neka od pitanja na koje autori nastoje odgovoriti koristeći se u najvećem obimu podacima koje katastarski popisni defteri nude.⁶⁵

a) Sandžaci. Najčešće administrativne jedinice na koje nailazimo u katastarskim popisnim defterima Bosne i Hercegovine su sandžaci.⁶⁶ U osmanskome sistemu administrativne podjele sandžaci su zapravo predstavljali veće oblasti kojima je upravljao sandžakbeg ili miri-liva kao sultanov zastupnik.⁶⁷ Popisni defteri kojima raspoložemo pružaju mogućnost da utvrdimo na koji način su oni bili organizirani i kako se s vremenom mijenjala njihova organizacija i teritorijalni opseg. Naprimjer, analiziramo li podatke koje donosi popisni defter Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine vidimo da se administrativna podjela

---

⁶⁰ Šabanović 1982.

⁶¹ Handžić 1975, 41-59.

⁶² Mulić 2004, 4-47.

⁶³ Oruč 2003. O administrativnom uređenju Bosanskog sandžaka u 16. stoljeću pogledati posebno posvećen rad Oruč 2009, 99-148.

⁶⁴ Hafizović 2016, 17-30.

⁶⁵ Pogledati sadržaj prethodno pomenutih monografija.

⁶⁶ Šabanović 1982, 110.

⁶⁷ Isto.

ovoga sandžaka vršila prema vilajetima⁶⁸ što je, vidjet ćemo kasnije, bio karakterističan način upravne podjele nakon osnivanja pojedinih sandžaka. U kasnijem tahrir defteru ovog sandžaka iz 1604. godine vidimo da se upravna podjela nije vršila prema vilajetima nego prema nahijama.⁶⁹ Sandžaci su redovno pripadali ejaletima ili beglerbeglucima – najvećim teritorijalno-administrativnim jedinicama Osmanskog carstva. Jedini popisni defter u kojem nailazimo ejalet je opširni popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine u kojem se, u samom nazivu deftera, spominje da je ova oblast pripadala ejaletu Bosna ili Bosanskom ejaletu. I tu se završavaju naša saznanja o ovoj upravnoj jedinici. Kako su najveće popisne jedinice bile sandžaci, nismo u mogućnosti pružiti nešto više podataka o njihovoj organizaciji i značaju koji popisni defteri imaju u njihovom proučavanju. Eventualnom upotrebom zbira popisnih deftera svih sandžaka jednoga ejaleta otvaralo bi mogućnost praćenja njihove teritorijalne i upravne organizacije. Količina izvora kojima raspolažemo ne pružaju nam, u ovom trenutku, takve mogućnosti.

b) Kadiluci. Najčešće i skoro redovne administrativne jedinice na koje nailazimo u katastarskim popisnim defterima Bosne i Hercegovine su kadiluci.⁷⁰ Pod kadilucima obično podrazumijevamo područja koja su bila pod kontrolom kadija kao sudsko-administrativnih organa.⁷¹ Svaki sandžak je obuhvatao veći ili manji broj kadiluka u zavisnosti od toga da li je broj muslimana u određenom području bio manji ili veći. Ako je muslimansko stanovništvo u određenom području bilo rijetko, onda se teritorija kadiluka mogla poklapati sa teritorijom jednog sandžaka. Prema tome, defteri nam na osnovu broja muslimanskog stanovništva na određenom području pružaju mogućnost da u administrativnom smislu utvrdimo koncentraciju kadiluka u pojedinim područjima. Naprimjer, u prema popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine ova oblast bila je podijeljena na tri kadiluka dok se u popisu iste oblasti iz 1585. godine navode ukupno četiri kadiluka. U popisnim defterima Bosanskog sandžaka iz 1468/69. i 1604. godine ne nailazimo na kadiluke kao administrativne jedinice.⁷²

---

⁶⁸ Aličić 2008.

⁶⁹ Handžić, Buzov i Kupusović 2000.

⁷⁰ Šabanović 1982, 111; Macdonald 1977, 493-494.

⁷¹ Šabanović 1982, 111. U Osmanskom carstvu kadija je imao nekoliko zaduženja: vodio je računa o interesima države i stanovništva, kontrolirao rad državnih službenika, u slučaju nezakonitih radnji poduzimao je adekvatne radnje, rješavao sporove među stanovništvom, upravljao radom vakufa i nadzirao njihov rad, nadzirao rad tržišta, općenito brinuo se o svim poslovima koji su se ticali administrativne, poreske ili zemljišne prirode itd. Kada je imao potrebu, o tim aktivnostima redovno je obavještavao sultana. Sućeska 1965, 49-50.

⁷² Hatidža Oruč u svojoj disertaciji posvećenju Bosanskom sandžaku u poglavlju o administrativnom uređenju ovog sandžaka iznosi mišljenje da je izbacivanje podjele na kadiluke bilo direktno povezano sa osnivanjem Bosanskog ejaleta iz 1580. godine kada primat glavne administrativne jedinice u sandžaku umjesto kadiluka poprimaju nahije. Oruč 2003, 56.

c) Nahije. Najniže administrativne jedinice koje nalazimo u tapu tahrir defterima Bosne i Hercegovine su nahije.⁷³ U osmanskome sistemu upravne podjele nahije su predstavljale najniže administrativne i teritorijalne jedinice obično sastavljene od niza sela, utvrda i gradova.⁷⁴ U proučavanju ove administrativne jedinice katastarski popisni defteri kojima raspolažemo pružaju nekoliko mogućnosti. Kao prvo, pružaju nam mogućnost utvrđivanja njihovog teritorijalnog opsega. Ako kao kriterij za određivanje njihovog opsega uzmemo broj popisanih naselja (sela) i domaćinstava u njima, vidjet ćemo da su nahije bile izrazito različite, od vrlo patuljastih nahija do nahija s ogromnim prostorom. Naprimjer, prema podacima deftera Bosanskog sandžaka iz 1604. godine nahija Sarajevo sastojala se od nekoliko stotina sela i domaćinstava,⁷⁵ dok su nahije na području današnje Cazinske krajine kao što su naprimjer nahije Cazin, Bužim i Krupa, imale svega nekoliko naselja i domaćinstava.⁷⁶ Upotrebom popisnih deftera iz različitih perioda, konkretno na primjeru prethodno pomenutih nahija, moguće je ostvariti uvid u to kako se po vremenskoj vertikali mijenjao njihov teritorijalni opseg.⁷⁷ Drugo, u popisanim nahijama često nailazimo na pojmove kao što su pazar, sami pazar, sama varoš.⁷⁸ Defteri nam na ovom mjestu zapravo ukazuju da se radi o centralnom dijelu nahije odnosno mjestu u kojem se razvio urbani život iste. Na osnovu tih podataka moguće je utvrditi administrativna središta pojedinih nahija.⁷⁹ Kao primjer navedimo nahije Hvojnica (nefs-i bazar Hvojnica),⁸⁰ nahiju Visoko (nefs-i bazar Visoko),⁸¹ nahiju Ramu (nefs-i bazar Prozor),⁸² nahiju Gornju Tuzla (nefs-i bazar Gornja Tuzla).⁸³

d) Vilajeti. U tahrir defterima Bosne i Hercegovine nailazimo i na određene administrativne jedinice privremenog uređenja-vilajete.⁸⁴ Proučavanjem deftera dolazimo do zaključka da su Osmanlije vilajetima u najranijem periodu, prije uvođenja redovne upravne organizacije, označavali određene vojno-administrativne jedinice niže od sandžaka a više od

---

⁷³ Šabanović 1982, 110.

⁷⁴ Oruč 2009, 104.

⁷⁵ Handžić 2000a, 5-11.

⁷⁶ Isto 2000b, 557-565.

⁷⁷ Napomenimo samo da je prilikom ovakvih proučavanja potrebno imati u vidu činjenicu da je riječ o broju popisanih naselja u pojedinim nahijama, a ne o njihovom stvarnom broju s obzirom da je ponekad bilo naselja koja su zbog oslobođenosti plaćanja poreza bila izostavljena iz popisivanja. Takvi zaključci proizilaze iz same namjene katastarskih popisnih deftera kojima nije bio cilj popisivanje cjelokupnih naselja i stanovništva, nego samo onih sela u kojima su stanovnici plaćali poreze.

⁷⁸ O pojmovima pazar, sami pazar, sama varoš više kod: Todorov 1983, 20.

⁷⁹ Oruč 2009, 104.

⁸⁰ Aličić 2008, 45.

⁸¹ Isto 48.

⁸² Isto 50.

⁸³ Handžić 1986, 88.

⁸⁴ Šabanović 1982, 112.

nahija.⁸⁵ Jedini popisni defter u kojem je sadržana upravna podjela prema vilajetima jeste sumarni popisni defter Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine. Prema podacima ovog popisa vidimo da ja najveća upravna jedinica ovog sandžaka bila upravo vilajet. Također iz popisa vidimo da su zajedno s vilajetima popisivani i kadiluci.⁸⁶ Zbog raspodjele timara kadija u ovom sandžaku popisni defteri pružaju mogućnost da u vilajetima utvrdimo njihova administrativna središta. Naprimjer Višegrad je bio centar kadiluka Pavlovića i Kovačevića s obzirom na to da se u ovom mjestu u popisu nalazi timar kadije vilajeta Pavli i Kovač.⁸⁷

e) Subašiluci. Istovremeno sa pojavom vilajetâ kao administrativnih jedinica privremenog uređenja u popisnim defterima Bosne i Hercegovine javljaju se i subašiluci. U sistemu osmanske upravne podjele subašiluci su obično podrazumijevali oblasti kojima upravljaju subaše kao neposredni vojno-administrativni organi⁸⁸ odnosno zastupnici sandžakbegova u pojedinim oblastima.⁸⁹ Na osnovu raspodjele prihoda sa posjeda pojedinih subaša moguće je također utvrditi administrativna središta ovih subašiluka. Naprimjer središte višegradskog subašiluk bilo je u samom Višegradu s obzirom na to da je subaša uživao prihode upravo na ovom području.⁹⁰

***

Iz navedenog se može zaključiti da katastarski popisni defteri kojima raspoložemo pružaju dosta podataka pogodnih za proučavanje administrativnog uređenja Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Na osnovu sadržaj koje ovi izvori nude, moguće je prepoznati nekoliko administrativnih jedinica upotpunosti karakterističnih osmanskim sistemu upravne podjele. To su: sandžaci, kadiluci, nahije, vilajeti, subašiluci. Sadržaj koji defteri nude pružaju mogućnost da utvrdimo na koji način su bili organizirane pojedine administrativne jedinice, koliko ih je u određenom periodu bilo, kako se s vremenom mijenjala njihova organizacija i teritorijalni opseg, gdje je u administrativnom smislu bilo središte pojedinih jedinica itd.

---

⁸⁵ Šabanović 1982, 112.

⁸⁶ Aličić 2008.

⁸⁷ Isto 2008, 74-78.

⁸⁸ Šabanović 1982, 112.

⁸⁹ Handžić 1970, 147.

⁹⁰ Aličić 2008, 72-73.

4. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje strukture društva

Sljedeće ključno pitanje na koje katastarski popisni defteri mogu ponuditi konkretne odgovore jeste pitanje društvenih struktura odnosno podjele bosanskohercegovačkog stanovništva na društvene grupe. Kako se u defterima, na više mjesta, nalaze podaci o različitim kategorijama stanovništva, jasno je da svojim sadržajem pružaju dosta dobru osnovu u izučavanju pomenutog pitanja. Sadržaj i količina podataka koje ove izvori nude u proučavanju društvenih struktura, rezultiralo je i brojem radova posvećenih ovom pitanju. S tim u vezi, u bosanskohercegovačkoj historiografiji postoji priličan broj radova u kojim je razmatrano pitanje društvenih grupa i njihovog položaja u osmanskome društvu. Među njima, posebno se ističu radovi Nedima Filipovića,⁹¹ Adema Handžića⁹² i Ahmeda S. Aličića.⁹³ Analiziramo li sadržaj njihovih radova, vidjet ćemo da su kao glavni izvori u rekonstrukciji društvenih struktura korišteni upravo podaci katastarskih popisnih deftera. Kakva je bila društvena struktura stanovništva u određenom periodu, kakve su bile etničke i konfesionalne proporcije, koliki je broj domaćinstava živio u određenom periodu, kakav je status, obaveze i pravni položaj stanovništva, primijetili smo, samo su neka od pitanja razmatrana u radovima pomenutih autora.⁹⁴

4.1. Društvene grupe

Na području Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, kao i u ostalim područjima na kojima se prostirala vlast Osmanske države, postojalo je nekoliko različitih društvenih grupa ili slojeva. U historiografiji postoje različite kategorizacije i koncepti shvatanja osmanskog društva. Najopštija podjela jeste da se društvo u Osmanskom periodu bilo podijeljeno na dvije dominantne društvene grupe i to:

- a) asker – neproizvodni vladajući dio stanovništva koji je od države primao plaću i
- b) raju – radno ili proizvođačko stanovništvo koja je državi plaćala poreze⁹⁵

Međutim, osmanski društveni kompleks bio nešto složeniji od navedene podjele. Istraživanja novije historiografije pokazuju da je ponekad postojalo više različitih društvenih grupa koje se, zbog svog statusa, nisu bile dio navedene opšte kategorizacije osmanskog

---

⁹¹ Filipović 1965, 63-75; 1974, 127-223.

⁹² Handžić 1982, 119-146.

⁹³ Aličić 1996, 36-85; 1990, 125-191.

⁹⁴ Pogledati na kraju rada bibliografiju radova.

⁹⁵ Močanin 2001, 107-109; Handžić 1982, 119-146.

društva.⁹⁶ Tu se prije svega misli da određene kategorije stanovništva, unutar ili izvan askera i raje, koje nisu plaćale poreze kao što su, naprimjer, robovi, maloljetnici, invalidi, osobe izvan zakona (razbojnici) itd.⁹⁷

4.1.1 Asker

Katastarski popisni defteri svjedoče da asker kao vladajuća struktura stanovništva na području Bosne i Hercegovine nije predstavljao jednu homogenu cjelinu. Kako se iz deftera vidi, sačinjavale su ga različite društvene grupe i slojevi. Prema podacima deftera najvišu kategoriju askera na području Bosne i Hercegovine činili su visoki državni funkcioneri ili elitni dio stanovništva koju su predstavljali sandžakbegovi raznih sandžaka Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu.⁹⁸ Na više mjesta u defterima vidimo da su na osnovu svog položaja redovno uživali zemljišne posjede (hasove) sa kojih su ostvarivali dosta visoke prihode.⁹⁹ Srednju kategoriju askera činili su zaimi, vojvode, subaše, imami, šejhovi tekija, dizdari tvrđavinskih posada, zapovjednici spahijske konjice itd.¹⁰⁰ Za svoju službu uživali su, također, posjede (zeamate) sa različitim prihodima.¹⁰¹ Najnižu, ujedno i najbrojniju kategoriju askera, činile su spahije-konjanici. Kao i ostali dio askera, i spahije su raspolagale posjedima

---

⁹⁶ Naprimjer, vidjeti studiju Nenada Moaćanina posvećenu Slavoniji i Srijemu u osmanskome periodu, u kojoj autor na primjeru pomenutog prostora govori o više kategorija stanovništva koje nisu dio opšte teorijske podjele osmanskog društva na asker i raju. Moaćanin društvo Slavonije i Srijema dijeli u četiri kategorije i to na 1. asker (elitni dio društva, srednji i niži sloj askera), 2. građane kao međukategoriju, 3. raju (sa standardnim i posebnim zaduženjima), 4. posebnu skupinu stanovništva koja ne plaća poreze (robovi, maloljetnici, invalidi itd.) Moaćanin 2001, 107-109.

⁹⁷ Moaćanin 2001, 109.

⁹⁸ U katastarskim popisnim defterima kojima raspoložemo sandžakbegove i njihove posjede u pravilu srećemo odmah nakon popisanih hasova aktualnog sultana. U nekim od popisnih deftera navode se i njihova imena. Tako se naprimjer u sumarnom popisnom defteru iz 1468/69. godine spominje Isa-beg Ishaković tadašnji sandžakbeg Bosanskog sandžaka. Aličić 2008, 72. Dalje, u opširnom popisnom defteru iz 1550. godine spominje se ime nekog Ahmed-bega sandžakbega Kliškog sandžaka. Zanimljivo je da se u okviru istog popisa iz 1550. godine navodi i ime hercegovačkog sandžakbega Behram-bega. Spaho 2007, 55, 109. To je jedini popisni defter u kojem nailazimo podatke o dvojici sandžakbegova različitih sandžaka. U nekim od popisnih deftera, kao što su, na primjer, popisi Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine i popisi Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine, ne navode se imena sandžakbegova. Aličić 1985, 162; Handžić 1986, 29, 99.

⁹⁹ Naprimjer, u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine evidentiran je has Isa-bega Ishakovića. Ukupan prihod tadašnjeg sandžakbega Bosanskog sandžaka iznosio je 1.148. 858 akči. U defteru stoji da je ovaj prihod bio sastavljen od prihoda poreza iz 17 pazara, 223 sela, 61 čifluka, 10 mezri s ukupno 9.935 domova i 219 neoženjenih. Kako je za svoju službu uživao dosta visoke prihode, defter dalje navodi da je zbog svoje službe Isa-beg Ishaković bio obavezan ići u rat u kojem mora obezbjediti „218 džebelija, 22 pancir odijela, 2 pancir košulje, 1 šator, 1 šator s hodnikom i vodom, 1 riznicu, 1 ostavu, 1 kuhinju i 1 saračku radionicu.“ Aličić 2008, 72.

¹⁰⁰ Vasić 2005, 91. Mnogo je autora koji su svojim radovima na osnovu primarnih historijskih izvora, u prvom redu popisnih deftera, proširili naša saznanja o ovim kategorijama stanovništva. Svojim značajem posebno se ističu studije Hazima Šabanovića; Šabanović 1961, 173-224; Ramize Ibrahimović 1991, 269-282; Aladina Husića; Husić 2000, 189-229; Isto 2002, 125-145; Kornelije Jurin Starčević; Jurin-Starčević 2003, 79-93; 2005, 243-266.

¹⁰¹ Vasić 2005, 91.

(timarima) različitih prihoda. Katastarski popisni defteri kojima raspoložemo pružaju mogućnost da utvrdimo ko je to činio vladajuću elitu bosanskohercegovačkog društva u osmanskome periodu, šta je bio izvor njihovih prihoda i kolike su prihode, za svoju službu, uživale navedene kategorije stanovništva.¹⁰²

Katastarski popisni defteri pokazuju da asker kao vladajuća struktura stanovništva nije bila homogena ni po svojoj vjerskoj strukturi. Već je u historiografiji uočeno da ovu kategoriju stanovništva, naročito u prvim decenijama osmanske vlasti, nisu činili isključivo muslimani.¹⁰³ Defteri kojima raspoložemo također pokazuju da je asker mogao biti sačinjen i od nemuslimanskog stanovništva. Naprimjer, u popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine i popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, na više mjesta se spominju kršćani spahije kao pripadnici askera.¹⁰⁴ Katastarski popisni defteri time otvaraju mogućnost propitivanja vjerske pripadnosti askera i njihovog udjela u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu.

4.1.2 Raja

Najveći dio stanovništva Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, prema podacima popisnih deftera, činila je raja. U najširem značenju te riječi, pojam raje bez obzira na vjersku pripadnost, podrazumijevao je stanovnike, koji su za razliku od askera, bili proizvođači i koji su plaćali poreze.¹⁰⁵ Glavninu stanovništva koje je pripadalo raji činili su zemljoradnici vezani za timare, zeamete ili hasove pojedinih službenika osmanske države.¹⁰⁶ Oni su, kako se iz popisa vidi, obrađivali zemlju i na nju plaćali, u zavisnosti od prirode i karaktera njihovog posla, različite poreze. Pored zemljoradničke raje, u popisnim defterima često se javljaju i

---

¹⁰² Kao primjer uzimimo popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine. Kako se iz ovog popisa vidi, na području ovog sandžaka, kao i u ostalim sandžacima Bosne i Hercegovine, prepoznajemo jasno heterogenu sliku vladajućeg sloja stanovništva. Najvišu kategoriju stanovništva ovog sandžaka predstavljao je Isa-beg Ishaković koji se nalazio na poziciji tadašnjeg sandžakbega Bosanskog sandžaka. Srednju kategoriju predstavljali su zaimi, subaše, dizdari, tvrđavinske posade Kreševa, Bobovca, Hodidjeda i drugih tvrđava, imami itd. Najbrojniju kategoriju stanovništva Bosanskog sandžaka činile su spahije. Aličić 2008.

¹⁰³ Naprimjer, Milan Vasić u svom radu o društvenim strukturama, navodi kako su ovu kategoriju stanovništva (asker), posebno u prvim decenijama osmanske vlasti, činili i kršćani. Vasić ističe da se radilo, uglavnom, „o pripadnicima onog dijela domaćeg sitnog baštinskog plemstva koji je ta vlast preuzela iz feudalne klase uništenih država, priznala im status spahija i uklopila ih u svojoj timarski sistem.“ „Manjem broju kršćana pripadnika askera,“ ističe Vasić, „osmanska vlast je dala timare kao nagradu i priznanje za usluge koje su joj učinili. Prvi su u popisnim knjigama često označavani kao stari spahija, a drugi kao novi spahija, što je trebalo da ukaže na njihovo društveno porijeklo.“ Vasić 2004, 93.

¹⁰⁴ Aličić 1986 i 2008.

¹⁰⁵ Faroqhi 1995, 404-406.

¹⁰⁶ Handžić 1982, 131-132.

vlasima.¹⁰⁷ Za razliku od zemljoradnika koji su obrađivali zemlju, vlaško stanovništvo bavilo se uzgojem stoke i preradom stočarskih proizvoda. Popisni defteri pokazuju da su vlasima imali određen oblik autonomije najčešće izražen kroz postojanje knežina i katuna. Na čelu tih organizacija najčešće su stajale domaće starješine, knezovi, primićuri ili katunari.¹⁰⁸ Popisi također govore da su kao organi osmanske vlasti ove starješine zbog svoje službe i pozicije uživali poseban status u državi. Pored toga što su bili oslobođeni plaćanja poreza, tahrir defteri pokazuju da je nekima od njih osmanska vlast dodjeljivala timare čime su pravno gledano svrstavani u red spahija.¹⁰⁹ Što se tiče gradskog stanovništva, ono se uglavnom bavilo zanatstvom i trgovinom. Ukoliko bi se neko od gradskog stanovništva bavio zemljoradnjom, plaćao bi državi zakonom propisane poreze kao i stanovništvo na selu.¹¹⁰ Ipak, za razliku od zemljoradnika na selu, zemljoradnici u gradu svoje poreze izmirivali su odsjekom ili prema veličini zemljišnog posjeda.¹¹¹ Prema zakonu i zanatlije i trgovci i zemljoradnici u gradu, pripadali su kategoriji raje s obzirom da su plaćali poreze kao i ostale kategorije proizvodnog stanovništva odnosno raje.¹¹²

U bosanskohercegovačkom društvu u osmanskom periodu postojalo je, pored pomenutih društvenih grupa, i određenih kategorija stanovništva čiji položaj nije bio identičan sa položajem gore navedenih kategorija stanovništva. Kako se iz popisnih deftera vidi riječ je uglavnom o stanovništvu koje je obavljalo određene poslove u službi osmanske države zbog kojih su, u cjelini ili bar djelomično, bili oslobođani plaćanja poreza. U historiografiji ovo stanovništvo obično je označavano kao „povlašteno“ ili „privilegovano stanovništvo.“¹¹³

---

¹⁰⁷ O vlasima više u radovima: Đurđev 1940, 49-67; Vasić 1959, 247-278; Filipović 1974, 127-223; Handžić 1982, 119-146; Buzov 1991, 99-113.

¹⁰⁸ O vlaškim knežinama opširnije vidjeti u radovima: Đurđev 1940, 49-67; Vasić 1959, 247-278; Mulić 2003, 111-146.

¹⁰⁹ Kao primjer navedimo knezove-timarlije u Zvorničkom sandžaku. Prema popisu ovog sandžaka iz 1533. godine na području ovog sandžaka nalazilo se nekoliko timara u rukama pomenutih vlaških starješina. Spomenimo ovdje neke od njih. Timar s prihodom od 1.000 akči uživao je knez Martin. Prihod ovog kneza dolazio je sa dvije mezre i dva čifluka. Tu je i timar kneza Pave, sina Vukosava u iznosu od 1.500 akči. Prihod od ovog timara dolazio je s jednoga čifluka. Pomenimo i timar kneza Pavina, sina Dojčina od s ukupnim iznosom od 500 akči prihoda. Navedeni podaci iz deftera pokazuju da su ovi kenzovi-timarnici posjedovali uglavnom timare manje veličine. Rijetki su slučajevi kada su uživali veće prihode sa svojih posjeda. Najveći prihod s timara u Zvorničkom sandžaku prema popisu iz 1533. godine ostvarivao je knez Pave s ukupnim godišnjim prihodom od 3.000 akči. Handžić 1986, 155-161.

¹¹⁰ Čar-Drnda 2014, 195.

¹¹¹ Isto 195.

¹¹² Aličić 2000, xv.

¹¹³ Ako analiziramo historiografsku literaturu o ovom pitanju, vidjet ćemo da se u nekoliko radova ovo stanovništvo prepoznaje kao *priveligovano*, *povlašteno* ili *stanovništvo s posebnim statusom*. Kada govore o njegovoj povlaštenosti ili privilegovanosti, autori uglavnom ističu da je takav status ovo stanovništvo imalo iz razloga jer nije plaćalo neke poreze kao i ostale kategorije stanovništva. Naprimjer, Milan Vasić u svojoj raspravi o društvenim strukturama, kada govori o martolosima, vojnicima, derbendžijama, ističe kako su oni bili „povlašteni dio stanovništva“ iz razloga jer nisu plaćali poreze kao ostale društvene grupe. Vasić 2005, 91. Adem Handžić u svom radu o društvenoj strukturi stanovništva u Bosni, također govori o povlaštenim kategorijama

Među njima, na prostoru Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu ističu se: vojnuci, akindžije, martolosi, eškindžije, šajkaši, derbendžije, kurudžije, ćupridžije, kjurekdžije, kaikčije, šahindžije, dogandžije, musellemi i dr. Posebno značajno mjesto u društvenoj strukturi po svojoj brojnosti imali su vojnuci, martolosi, akindžije i derbendžije. Katastarski popisni defteri i defterske kanunname pružaju odlične podatke o tome kakve su poslove potrebe države obavljale ove kategorije stanovništva.

a) Vojnuci. Značajno mjesto u društvenoj strukturi Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu imali su vojnuci. Vojnuci su ovdje, kao i u ostalim područjima, vršili razne poslove u korist osmanske države.¹¹⁴ Prema podacima kanunname Bosanskog sandžaka iz 1516. godine bili su zaduženi da brinu o sigurnosti puteva, saobraćaja i gradova. Također, prema podacima iste kanunname vidimo da je vojnicima jedno vrijeme bilo povjereno čuvanje osmanske granice u Bosanskom sandžaku od rijeke Neretve pa sve do srednjeg toga rijeke Bosne.¹¹⁵

b) Martolosi. Pored vojnika, značajno mjesto, u društvenoj strukturi Bosne i Hercegovini imali su martolosi.¹¹⁶ U osmanskoj službi kao i vojnuci obavljali su razne poslove za potrebe osmanske vlasti. U sandžacima, kadilucima, i nahijama, često su se

---

stanovništva. U dijelu rada koji govori o vlasima i zemljoradničkoj raji, Handžić ističe kako su vlasni u odnosu na zemljoradnike bili povlašteni iz razloga što su bili slobodni u kretanju i što su plaćali nešto manje poreza. Ahmed S. Aličić iznio je drugačije mišljenje smatrajući da je pogrešno ove kategorije stanovništva izdvajati kao zasebne privilegovane društvene grupe. „Suštine je u tome“, navodi Aličić, „da oni pripadaju vojnoj strukturi sve dotle dok oni obavljaju vojne službe.“ Za Aličića, dakle, njihov status je određen njihovom službom i trenutnim položajem. Ako obavljaju vojnu službu oni su u statusu askera, ako su van službe u statusu su raje. Aličić 2000, xiv. Za Nenada Moačanina, oni su u statusu „*raje s posebnim statusom i/ili djelomičnim poreznom imunitetom*“. Moačanin 2001, 109. Hatidža Čar-Drnda u svom radu o Mostaru, u dijelu koji govori o socijalnoj strukturi mostarskog stanovništva, ne koristi termine privilegovanosti ili povlaštenosti. Čar-Drnda samo navodi njihov nešto drugačiji društveni status i položaj nazivajući ih, kako autorica ističe, onako kako su oni i pravno tretirani i kako ih nailazimo imenovane u osmanskim izvorima tj. kao *muaf ve musellem reaya*. Čar-Drnda 2014, 194. Iako su doprinosi historiografije i gore pomenutih autora po ovom pitanju i mnogim drugim nemjerljivi, i bez koji naš rad ne bi mogao biti ni blizu moguć, mi smatramo da ove kategorije stanovništva ne bi trebali označavati povlaštenim ili privilegiranim. Naime, ako se poslužimo podacima koji nude defteri i defterske kanunname, vidjet ćemo da su ovo stanovništva koje je bilo oslobođeno plaćanja nekih poreza, bilo obavezno u korist osmanske države s druge strane, obavljati i vrlo rizične i odgovorne poslove koji su često mogli rezultirati gubitkom službe, imetka i života. Naprimjer, ako pogledamo kanunnamu Bosanskog, Hercegovackog i Zvorničkog sandžaka iz 1539. godine, vidjet ćemo da oni, konkretno kada su u pitanju derbendžije, u slučaju neispunjavanja svojih obaveza „**odgovaraju svojim glavama i imanjem**“. Grupa autora 1957, 56. Zato smatramo da bi možda bilo potrebnije izostavljati termine povlaštenosti i privilegiraniosti, tim više što položaj ovog stanovništva ni malo nije bio lagan imamo li u vidu odgovornost i rizik kojeg su svojom službom preuzimali. Naše mišljenje je da ovo stanovništvo potrebno označavati upravo kao *muaf ve musellem reaya* onako kako ih prepoznaju osmanski izvori. Time smo se, u konačnici, opredjelili za mišljenje Hatidže Čar-Drnde.

¹¹⁴ Više o vojnicima kod: Đurđev 1947, 75-137.

¹¹⁵ U kanunnamu Bosanskog sandžaka iz 1516. godine stoji: „Neka u varoši koje su radi obezbjeđenja puteva za vojnike Novog Pazara i Sjenice osnovali Skender-paša i Firuz-beg i Junus-paša i u varoš Priboj neka dođe po dvadeset vojnika i neka oni u svakoj spomenutoj varoši sagrade kuće pa se tu nastane i čuvaju (te varoši). Oni su s bivšim zapovjednicima napravili ugovor na ovaj način: Ako na tim putevima neko pogine ili mu propadne imetak, neka se svi čuvari one varoši kojoj (taj put) bude bliže, prisile da naknade štetu. Neka po pedeset ljudi od vojnika broda i Neretve čuvaju gradove, koji se nalaze u pograničnim oblastima. Neka pedeset vojnika čuva grad Akhisar. Kad se završi njihova smjena neka tada dođe (drugih) pedeset vojnika, (...) Grupa autora 1957, 32.

¹¹⁶ O martolosima više kod: Vasić 1967.

brinuli o sigurnosti stanovništva.¹¹⁷ Prema podacima Zvorničke kanunname iz 1548. godine njihov je zadatak bio da čuvaju „opasna mjesta“ i „da ih stalno obilaze i brane“.¹¹⁸

c) Akindžije. Jedan dio stanovništva Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu u prvim decenijama osmanske vlasti imao je status akindžija. U popisnim defterima oni se javljaju kao vojnici ili vršioци nekih dužnosti za potrebe vojske.¹¹⁹ Prema kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1516. godine njihov zadatak bio je „da čuvaju granice (daire) islamskih zemalja i da prema potrebi zajedno sa spahijama, dostavljaju hranu u gradove na granici.“¹²⁰

d) Derbendžije. Stanovništvo mnogih seoskih naselja koja su se nalazila uz značajnije putne pravce bilo je u statusu derbendžija.¹²¹ Njima je bila povjerena briga o održavanju puteva i sigurnosti na njima. U defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine spominju se derbendžije nahije Rudine čiji je zadatak bio „da čuvaju klanac tako da se ne desi ni na koji način šteta imetku, životu i časti ni muslimanima ni nevjernicima“.¹²² O njihovim dužnostima

---

¹¹⁷ Vasić 2004, 106.

¹¹⁸ U dijelu kanunname Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine koja govori o zakonima rudnika stoji ovako: „Stanovništvu svakog sela od derbendžijskih sela u pomenutom vilajetu određena su mjesta gdje ono čuva i nadzire derbend i mostove. To je u carskom defteru zabilježeno na odgovarajućem mjestu, a njima je u ruke data opširna tezgera. Ako u granicama derbenda koji čuvaju neko nastrada ili bude štete licima koja dolaze i prolaze, oni su odgovorni za nastalu štetu. Izvan granica sela i mjesta gdje se čuva derbend ima velikih brjegova i šuma. Ponajviše vremena dolaze razbojnici, borave tamo i odatle noću napadaju kuće onih koji su nastanjeni u gradovima i selima. Koliko su ubili ljudi i opljačkali stvari od raje! Da bi se to suzbilo, ranije su u pomenutom vilajetu časnom zapoviješću uspostavljeni martolosi da čuvaju takva opasna mjesta i da ih stalno obilaze i brane. One služe plaćajući po derbendžijskom običaju. Ovaj put, kad je izloženo podnožju visokog prijestolja da su oni potrebni i važni, naređeno je da se, potvrđeni u svojim službama, uvedu u novi carski defter. Da bi im pomagali, određeno je da između njih bude 25 martolosa konjanika. Kad bi sandžakbegu pomenute live bio naređen vojni pohod u pravcu Budima išli bi s njime na konjima u vojni pohod martolosi-konjanici. Oni su služili, a da im, u naknadu za njihovu službu, nisu uzimani desetina, harač, ispendže i divanski nameti., (...) Grupa autora 1957, 117,118.

¹¹⁹ O akindžijama više kod: Vasić 2004, 107.

¹²⁰ U pomenutoj kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1516. godine stoji: (...) „Uzvišenim fermanom njegovog veličanstva padišaha, sjene božije, kome se (fermanu) treba pokoravati, a u sporazumu (marifet) s Junus-pašom upisano je u Bosanskom vilajetu hiljadu akindžija da čuvaju granice (daire) islamskih zemalja. Ako bude potrebno da se u pogranične gradove (kala) dostavlja hrana (zahira) neka oni skupa sa spahijama vrše i tu službu (hizmet). U mjesto koje nije opasno neka ih ide pet stotina, a pet stotina u drugoj smjeni i neka tako vrše službu (hizmet). Neka niko (ne upotrebljava) spomenute akindžije (za svoj posao) i (neka niko) njihove konje ne tereti svojim tovarima. Neka ove niko ne upotrebljava za svoj posao. Neka ih neopterećuju nikakvim drugim kulukom (kulluk) ni službom (hizmet) osim službe (hizmet) Njegovom veličanstvu islamskom vladaru, da mu se ovjekovječi carstvo do sudnjeg dana!“ (...) „Akindžija koji ne dođe na carsku službu, neka se kazni teškom tjelesnom kaznom (siyaset), a neka mu se ne uzima novčana kazna (akče).“ (...)“ Grupa autora 1957, 31,32.

¹²¹ O derbendžijama više kod: Handžić 1982, 136; Vasić 2004, 109.

¹²² U defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine stoji sljedeće: „Mjesto u kojem stanuje spomenuti džemat je derbend. Pošto je veoma opasan, spomenuti nevjernici se obavezuju da čuvaju ovaj klanac (derbend) tako da se ne desi ni na koji način šteta imetku, životu i časti ni muslimanima ni nemuslimanima. I koliko god da dovedu ljudi iz vana ili preko mora, neka zajedno sa njim borave i neka daju vlaški porez. Tako je određeno i u defteru utvrđeno. Od spomenutih nevjernika Vuk i musliman vojnuk Husejn, biće odgovorni da na spomenuti čuvaju klanac i nikom ne bude štete. Stanuju u mjestu zvanom Zgura a čuvaju mjesta između Čemerna i Sutjeske. Koliko god ljudi okupe neka daju vlaški porez i neka su oslobođeni plaćanja harača i ispendže i drugih zakonskih poreza.“ Aličić 1985, 109.

i obavezama također govore i kanunname Bosanskog sandžaka iz 1530.¹²³ i kanunnama Bosanskog, Hercegovačkog i Zvorničkog sandžaka iz 1539. godine.¹²⁴

Pored pomenutih društvenih kategorija u društvenom kompleksu Bosne i Hercegovine značajno mjesto zauzimalo je i stanovništvo koje je obavljalo brojne vojne i zanatske poslove u tvrđavama kao što su topdžije, tufekdžije (puškari), kovači, zidari, klesari, klesari, sokolari i jastrebari. U defteru Bosanskog sandžaka iz 1469/69. godine, naprimjer, data je lista musellema koji su kao zanatlije služili u sultanovim tvrđavama.¹²⁵ U naknadu za svoju službu prema podacima ovog deftera oni su oslobođeni plaćanja divanskih nameta, ispendže i harača.¹²⁶ U kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine također se spominju zanatlije sa istim zaduženjima i obavezama.¹²⁷ Podaci ove kanunname potvrđuje da je oslobođenost od plaćanja poreza državi bili zapravo naknada za njihovo uloženo vrijeme i trud u određenom poslu.

Robovi. Najniže mjesto u društvenoj strukturi Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu činili su robovi. U kanunnama kojima raspoložemo jasno je vidi da su zarobljenici predstavljali robu koja se prodavala. U kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine i 1542. godine navodi se visina pristojbe za prodatog roba od 2 akče za kupca, kao i 2 akče za prodavca.¹²⁸ U popisnim defterima na nekoliko mjesta zabilježeni pazari gdje se roblje prodavalo. Naprimjer, u popisnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1604. godine u pazaru

---

¹²³ U kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine stoji: „U varoši koje su podigli pokojni Iskender-paša, Firuz-beg i Junus-paša radi sigurnosti puteva i u varoš Priboj prispjelo je dvadeset vojnika (...). Neki spomenuti vojnici su poumirali, a neki su se preselili u druga mjesta. Da bi se spomenute varoši štitile i čuvale kao ranije, u njima su nastanjeni nevjernici imenovani kao derbendžije (...) Dok god čuvaju i paze, a ničijem imanju ni životu ne bude pravili štete, spomenute derbendžije neka budu oslobođene svih divanskih tereta i vanrednih nameta.“ Grupa 1957, 44, 45.

¹²⁴ U kanunnamama Bosanskog, Hercegovačkog i Zvorničkog sandžaka iz 1539. godine stoji ovako: „A u klancima i na opasnim mjestima derbendžije koje su imenovane za čuvanje klanaca neka obezbjeđuju imovinu i ličnosti prolaznih putnika. Ako nastane šteta, oni odgovaraju svojim glavama i imanjem. U spomenutim derbendima (klancima) zavedeno je po deset akči ispendže od svake kuće, po jedna kila (mjerica) pšenice od kuće i po jedna kila ječma. (...) Neka budu oni oprošteni od svih izvanrednih (nešerijatskih) nameta.“ Isto, 56.

¹²⁵ Većinu ovih zanatlija-musellema činile su zanatlije sa sela. Na području Kraljeve zemlje popisani su kovači, zidari i tesari, na sarajevskom području zidari, u hercegovoj oblasti zidari, bravari (zemberekčije), kovači, tesari i dunderi, na području Pavlovića tesari, kovači, tobdžije i zidari. Popisom je evidentirano ukupno 144 zanatlija. Među njima, najvećim dijelom, popisani su kovači i tesari. Kao naknadu za svoj trud, kako se iz popisnih deftera vidi, bili su oslobođeni plaćanja poreza svih vanrednih nameta te ispendže i džizije. U popisu se navodi da su obavezni plaćati desetinu. Aličić 2008, 242.

¹²⁶ O haraču više kod: Hadžibegić 1966; Isto 1953, 55-135.

¹²⁷ U pomenutoj kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1530. godine, između ostalog, stoji: „Ako se zapovijedi da se popravi i opravi jedna od tvrđava koje su na granici, neka se popise džerahor iz pokrajine i neka se potjera da gradi tvrđavu, neka se skupe majstori koji su određeni za tvrđave bosanske provincije kao zidari i tesari, a oslobođeni su plaćanja poreza, pa neka se grade tvrđave uz nadzor graditelja koji uživa timar radi građevinske službe u toj zemlji. Kada se završi, novac neka se da iz državne kase. Ni od koga neka se novac ne utjeruje.“ Grupa autora 1957, 42.

¹²⁸ Isto 47, 67.

Trnovo na području sarajevske nahije, pominje se prihod od prodanih robova.¹²⁹ U istom defteru, naveden je carski mukata prihod od badža zarobljenika u iznosu od 200 akči.¹³⁰ Očigledno je, dakle, da je ova kategorija stanovništva bila predmet trgovine.

4.2. Društveni odnosi

Kako se iz popisnih deftera i defterskih kanunnama¹³¹ vidi, društveni odnosi među bosanskohercegovačkog stanovništvom u osmanskome periodu bili su obilježeni tačno određenima pravima i obavezama ustanovljenim od strane centralne vlasti. Ovi izvori pružaju mogućnost da se поближе upoznamo s tim odnosima. Nekoliko je ključnih strana tih odnosa registriranih u izvorima kojima raspolažemo. To su:

- a. Pravo države odnosno sultana kao vrhovnog vladara da ubire prihode s posjeda (hasova) kojima je raspolagao. Prema podacima naših popisa ti prihodi sastojali su se u prvom redu od prihoda rudarstva i vlaške filurije. Ako se, naprimjer, pogledaju prihodi hasova Bosanskog sandžaka prema popisu iz 1468/69., vidjet ćemo da su sultanovi prihodi dolazili upravo na osnovu pomenutih poreza.¹³²
- b. Pravo askera, najčešće spahijâ i zaimâ, da uživaju i ubire prihode s timara koje su kao platu za obavljanje svoje službe dobivali od sultana. Ti timari u popisnim defterima definisani su prostorno navođenjem atara sela od kojih su se sastojali i demografski navođenjem stanovništva odnosno raje koja je obrađivala zemlju za šta su pobrojane starješine kuća, udovice i neoženjeni muškarci. Ako se bavilo zanatstvom i trgovinom, gradsko stanovništvo oslobođano je plaćanja poreza. Ako je obrađivalo zemlju, plaćalo je poreze državi i spahiji na čijem timaru se nalazilo.¹³³

---

¹²⁹ Isto 123.

¹³⁰ Handžić 2000, sv. I 95.

¹³¹ Riječ je o posebno kodificiranim zbirkama sultanovih naredbi u kojima se, u suglasnosti sa šerijatom, regulišu odnosi u jednom sandžaku. Za područje Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu sačuvan je nekoliko ovih kanunnama. Naročito interesantne i za naš rad od izuzetnog značaja su zbirke kanuna i kanunnama objavljenih u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1957. godine. U njima su, između ostalih, sadržane i kanunname Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Zvorničkog sandžaka. Grupa autora 1957. O njihovom značaju kao historijskih izvora nešto podataka ćemo dati u poglavlju o značaju katastarskih popisnih deftera kao izvora za proučavanju pravne povijesti Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu.

¹³² Aličić 2008, 1-76.

¹³³ Kao primjer navedimo gradsko stanovništvo kasabe Livno. U popisu stoji ovako: „Džemat muslimana koji stanuju u spomenutoj kasabi: oni se bave trgovinom i zanatstvom i na taj način stječu sredstva za život, zato ne

- c. Vojne obaveze spahijâ i zaimâ prema državi, odnosno sultanu koji uspostavlja odnos sa svakim od njih pojedinačno u okviru sistema. Te obaveze, prema podacima naših popisa, sastojale su se od ličnog sudjelovanja spahije u vojnim pohodima i opremanja određenog broja džebelija (vojnika) za taj pohod. Često se u defterima susrećemo s ovakvim primjerom „uživa timar i ide u rat“.¹³⁴ U kanunnami sultana Sulejmana stoji da je svaki timarnik bio obavezan da na svakih 3.000 akči nosi sa sobom šator određene veličine vodi po jednog vojnika u rat.¹³⁵ Kako se prihod povećao, povećavale su se i njihove obaveze. Neodazivanje na vojni pohod često je rezultirao oduzimanjem timara.¹³⁶
- d. Pravo rajetina da obrađuje zemlju i da uživa viškove s tih posjeda uz ekonomske obaveze prema državi i spahiji. Te obaveze u popisima detaljno su navedene i vidu niza naturalnih i novačnih poreza: poreza na čift, ispendže, ušura, filurije, nijabeta, mlađarine, poljačine i drugih.¹³⁷
- e. U defterskim kanunnama često se navode i podaci o rješenjima u pogledu eventualnih sporova između spahija i rajetina. Naprimjer, često se događalo da spahije po svojoj volji, mimo zakona i na silu uzimaju od rajetina desetine u vrijeme kada je oni nisu mogli davati. Takve stvari primoravali su rajetine da se požale centralnoj vlasti na

---

plaćaju pristojbe. Oni, međutim, koji izvan granica /kasabe/ obrađuju zemlju, plaćaju ušur i salariju., Spaho 2004, 55.

¹³⁴ Aličić 1985.

¹³⁵ Hadžibegić 1950, 296-381.

¹³⁶ Defter Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine, naprimjer, na više mjesta pokazuje kako su mnoge spahije ostajale bez svojih timara jer se nisu odazvale na poziv u vojni pohod. Defter govori da su spahije koje su dobivale timare kažnjenog spahije i sami ostajali bez istih timara jer se i oni nisu odazvali na vojni pohod. Defter bilježi da su čak i pojedine spahije-muslimani bježale na stranu neprijatelja. Aličić 2008, 40-242. U kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1519. godine se kaže: „Neka se zaimima i timarnicima ne oduzimaju njihovi timari zbog neznatne kricice (cuz'i behane), nego samo ako ne dođu na naređenu službu (hizmet) ili urade neki posao protivno carskoj zapovijedi ili izvrše ubistvo.“ Grupa autora 1957, 27. Jasno je, dakle, i iz ove kanunname da je svaki vid neposluha bio kažnjavan, pa i neodazivanje na vojni pohod, oduzimanjem posjeda.

¹³⁷ U osmanskoj državi harač je bio porez uziman od nemuslimanskog stanovništva. Njegovim plaćanjem stanovništvo je priznavalo vlast osmanskog sultana. Harač je, s druge strane, obavezivao vladara da štiti svoje podanike odnosno da se brine o svom stanovništvu. Plaćao se u novcu jednom godišnje, u skladu sa materijalnim mogućnostima stanovništva. Sinonimi koje često nailazimo u literaturu za ovaj porez su *džizja* i *glavarina*. Porez na čift i ispendža bili su novčani porezi koje su plaćali i muslimani i kršćani svome spahiji odnosno „gospodaru zemlje“ na kojoj se nalazio. Filurija je porez kojeg su plaćali vlasni-stočari u novcu jednog godišnje od svake kuće. Nijabeti su predstavljani prihode ubirane od niza novčanih kazni i globi za razne vidove prekršaja. Mlađarina je bila porez koje je plaćalo stanovništvo prilikom udaje bez obzira na vjersku pripadnost. Više o poreskim opterećenjima rajinskog stanovništva kod: Bojanić 1950, 106-177.

postupke svojih spahija. Često su zbog takvih postupaka spahijama oduzimani timari što se navodi i u kanunnamama.¹³⁸

- f. Pored podataka u pogledu eventualnih sporova, često se u kanunnamama nalazi i podaci o novčanim i fizičkim kaznama u slučaju bilo kakvih prekršaja u odnosima među akterima sistema. Ove kazne bile su u suglasnosti sa šerijatom.¹³⁹

***

Kako se iz navedenog moglo vidjeti, popisni defteri kojima raspolažemo pružaju nekoliko mogućnosti u proučavanju struktura bosanskohercegovačkog stanovništva u osmanskome periodu. U prvom redu, popisi pružaju mogućnost da utvrdimo da je na području Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, kao i na ostalim područjima gdje se prostirala vlast Osmanske države, vidljiva klasična podjela društva na asker (sandžakbegovi, zaimi, vojvode, subaše, imami itd) i raju (zemljoradnici, vlasi-stočari itd.). Međutim, popisi govore, da je ponekad postojalo određenih kategorija stanovništva koje nisu bile predmet pomenute podjele društva kao što su, naprimjer, robovi, zarobljenici, starci, invalidi itd. U pogledu askera i raje, popisi pružaju odgovore na nekoliko pitanja. Kakav su status uživali pripadnici askera i raje, ko je to činio društvenu elitu bosanskohercegovačkog stanovništva u osmanskome periodu, čime se bavilo, šta je bio izvor njihovih prihoda, kakve su poslove za potrebe države obavljali, kako su finansirani, samo su neka od pitanja na koje, koristeći se podacima popisnih deftera, možemo dobiti sasvim jasne odgovore.

---

¹³⁸ Kao primjer navedimo kanunnamu Bosanskog sandžaka iz 1516. godine u kojoj stoji ovako: „Neki zaimi, timarnici i čuvari gradova ne odlažu pobiranje desetine od prihoda svoje raje. Onaj koji uvodi takve novotarije i vrši tako nasilje, neka se svrgne bez obzira kome god redu pripada“. Grupa autora 1957, 29.

¹³⁹ Kao vid fizičkih kazni često se u defterskim kanunnama spominju se vješanje, otsijecanje ruku, šibanje i druge kazne. Naprimjer u već pomenutoj kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1516. godine spominje se *ukubet siyaset* koje je podrazumijevao vješanje, odsijecanje ruke, teže šibanje (*hadd*) i lakše šibanje (*tazir*). U istoj kanunnami spominje se da je za kradljivca kao kazna propisano vješanje. Ako bi kradljivac pobjegao iz tamnice, odgovorni amil bio bi obješen umjesto njega. Isto 30.

5. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje pitanja pravne povijesti

Osmanski pravni sistem nije bio homogen po svojoj strukturi. Njega su, od samih početaka Osmanske države, sačinjavali različiti oblici pravnih sistema. U osnovi osmansko pravo sastojalo se od šerijatskog ili islamskog prava nastalog nezavisno od intervencije države,¹⁴⁰ običajnog prava (*örf*) nastalog sultanovim odredbama¹⁴¹ i kanuna- zakona obično sastavljenih na osnovu šerijatskog i običajnog prava.¹⁴² U proučavanju osmanskog prava postoji nekoliko izvora. Prema vrstama, te izvore možemo podijeliti na: knjige iz oblasti fikha, zbirke fetvi, defterske kanunname i šerijatske sidžile.¹⁴³ Upravo u ovom dijelu rada želimo pokušati pružiti odgovor na pitanje kako to katastarski popisni defteri, odnosno defterske kanunname, mogu biti pogodni izvori za proučavanje pravne povijesti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

Pitanje pravne povijesti u većoj mjeri aktualizirano je u literaturi. Ono je obrađivano uglavnom kroz različita pitanja od pitanja agrarnih odnosa, poreza, zakonskih propisa, do pitanja nasljednog, vojnog i krivičnog prava. U tom pravcu, poseban doprinos svojim radovima dali su Nedim Filipović, Adem Handžić, Ahmed S. Aličić, Hatidža Oruč, Hatidža Čar-Drnda, Fazileta Hafizović, Fahd Kasumović i drugi.¹⁴⁴ Posebno istaknimo značaj radova Hamid Hadžibegića koji je, baveći se u najvećem obimu porezima na kojima je počivao pravni sistem, dao poseban doprinos proučavanju pitanja pravne povijesti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.¹⁴⁵

---

¹⁴⁰ Šerijat (*šeri'a*, *šeriat*, "ravni put") je islamsko vjersko pravo. Uređuje različite propise u društvu poput pitanja ekonomije, politike, religije, morala, trgovine i drugih pitanja. Utemeljeno je na četiri glavna izvora islama. To su: Kur'an- Božja objava, sunnet-praksa poslanika Muhameda (a.s), idžma-konsenzus uleme i kijjas-zaključivanje na osnovu ova tri izvora. Postoji, također, različiti vidovi tumačenja šerijata od strane različitih vjerskoprvnih škola (mezheba) kao što su hanefijski, šafijski, malikijski i hanbelijski mezheb. Hanefijski mezheb bio je zvanični mezheb Osmanske države. Više o šerijatskom pravu kod Inaldžik 2003, 109-118; Moaćanin 1999, 22.

¹⁴¹ Običajno pravo (*örf*) predstavlja vid prava nastalog uporedo sa šerijatskim pravom na osnovu sultanovih fermana i naredbi. Kada se govori o običajnom pravu treba imati na umu da se tada ne govori samo o pravu neke tradiciji ili da je to neko pravo o običajima. Iako su Osmanlije vodile računa o tradiciji i običajima stanovništva i zemlje koje su osvajali, ipak običajno pravo kao vid zakona i niza normi nije bilo zasnovano na običajima i tradiciji nego na sultanovoj volji odnosno njegovim fermanima i naredbama. Običajno pravo Osmanlije su preuzele iz ranijih islamskih država. U njegovom stvaranju bitnu ulogu imali su sultanov divan i nišandžije posebno zadužene za oblast običajnog prava. Nakon što bi nekih zakon bio predložen na sjednici divana, nišandžija bi ostvario uvid u taj zakon, nakon čega bi sultan davao svoju potvrdu zakonu koji bi potom zvanično sticao zakonsku snagu. Zakone koji su donosili sultani važili su za vrijeme njihova mandata. Više o običajnom pravu: Inaldžik 2003, 109-118; Moaćanin 1999, 23.

¹⁴² O kanunnamama kod: Inaldžik 2003, 109-118.

¹⁴³ Akif Aydın 2004, 563.

¹⁴⁴ Pogledati bibliografiju radova ovih autora na kraju rada.

¹⁴⁵ Hadžibegić 1953, 55-135: 1959, 63-109.

U katastarskim popisnim defterima jasno prepoznajemo neke odredbe šerijatskog i običajnog prava koje se tiču agrarnog i poreznog (financijskog) prava. Kako se iz popisnih deftera vidi, država je stanovništvu ustupala pravo na različite kategorije zemljišnih posjeda kao što su hasovi, zeameti, timari i mulkovi.¹⁴⁶ Ti posjedi razlikovali su se prema visini prihoda odnosno poreza koje je plaćalo stanovništvo državi.¹⁴⁷ Porezi se mogu podijeliti na dvije kategorije i to na šerijatske i običajne poreze.¹⁴⁸ Šerijatski porezi, kako se iz popisa vidi, bili su ispendža plaćana na ime uživanja zemljišnog posjeda i desetina (ušur) davana na ime različitih proizvoda (žitarice, voće, povrće, med itd).¹⁴⁹ Običajni porezi bili su propisani u skladu sa šerijatom, a na osnovu običaja lokalnog stanovništva.¹⁵⁰ U popisnim defterima to su porezi na čifluk, filurija, trošarine na trgovima, porez na vino, porez na sijeno, svadbarina, nijabeti (globe) i razni drugi porezi.¹⁵¹

Pored deftera, defterske kanunname kojima raspolažemo, također predstavljaju važne izvore za proučavanju osmanskog prava na području Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.¹⁵² Kanunname predstavljaju, zapravo, zakone koje je izdavao sultan koji se odnose na svo stanovništvo Osmanske države. U najkraćem, kanunname propisuju vrste poreza, način njihova ubiranja, visinu njihova plaćanja, pravila koja se tiču propisa nasljeđivanja odnosno prenošenja posjeda, statusa različitih kategorija stanovništva itd. U najvećem dijelu odnose se na običajno pravo.¹⁵³ Glavna svrha njihova nastajanja je bila da se spriječi eventualna zloupotreba i nepravda vlasti naspram stanovništva.¹⁵⁴ Korištene su u rješavanju različitih sporova na koje su nailazili među stanovništvom od pitanja poreza i zemljišta do pitanja onih koji su prekršili ove zakone.¹⁵⁵

---

¹⁴⁶ Naprimjer, vidjeti sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine. U njemu se, kao i u ostalim katastarskim popisima, jasno se može vidjeti pomenuta podjela zemljišnih posjeda. Aličić 2008.

¹⁴⁷ Aličić 2008.

¹⁴⁸ Oruč 2003, 213-218.

¹⁴⁹ Vidjeti, naprimjer, opširni popis oblast Hercegovu iz 1585. godine. U njemu se, kao i u ostalim katastarskim popisima, jasno se evidentirani pomenuti šerijatski porezi. Aličić 2014.

¹⁵⁰ Grupa autora 1957, 28.

¹⁵¹ Aličić 2014.

¹⁵² Mi, u našem radu, raspolažemo sa nekoliko prevedenih i objavljenih kanunna i kanunama. To su kanuni kanunname koje se odnose na prostor Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog, Kliškog, Crnogorskog i Skadarskog sandžaka objavljenih u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1957. godine od strane Branislava Đurđeva, Nedima Filipovića, Hamida Hadžibegića, Muhameda Mujića i Hazima Šabanovića. Grupa autora 1957.

¹⁵³ Lowry 1981, 48, 49.

¹⁵⁴ Akif Aydın 2004, 521.

¹⁵⁵ Isto, 567.

Postoje različite kategorije kanunnama:

- a) Kanunname posvećena određenim pitanjima, odnosno zakoni donošeni u nekim specifičnim slučajevima. Sastavljane su od niza fermata ili berata kao sultanovih naredbi.¹⁵⁶
- b) Kanunname koje se odnose na određenu oblast, društveni stalež, kanunname o zemljištima, porezima i slično.¹⁵⁷
- c) Opće kanunname koje se primjenjivane na cjelokupan prostor Osmanskog carstva.¹⁵⁸ Upravo takav primjer kanunname je kanunnama sultana Sulejmana Zakonodavca.¹⁵⁹

Ako pogledamo sadržaj kanunnama kojima raspoložemo, vidjet ćemo da se u njima detaljno zastupljene različite oblasti običajnog i šerijatskog prava kao što su, naprimjer, pitanja financijskog, zemljišnog, nasljednog, vojnog i krivičnog prava. Za razliku od popisnih deftera u kojima se navodi samo vrste poreza i njihov ukupan iznos, kanunname redovno određuju visinu tih poreza. Naprimjer, pored navođenja obaveze plaćanja resm-i čifta u kanunnama Bosanskog sandžaka iz 1565. godine navodi kako se od onih koji obrađuju čifluk naplaćuje pristojba na čifluk (resm-i čift) u iznosu od 22 akče, a ako je u pitanju pola čifluka (nim-čift) onda se naplaćuje 11 akči poreza¹⁶⁰ Isti slučaj je i sa ostalim porezima, bilo da je u pitanju ispendža, desetine na razne proizvode i drugi porezi.

U pogledu zemljišnog prava, u kanunname jasno prepoznajemo pravo države da stanovništvu ustupa pravo na uživanje zemljišnih posjeda s kojih su, kako se iz kanunnama vidi, ubirali različite vrste poreza u zavisnosti od karaktera zemlje. Najdominantniji oblik zemljišnih posjeda koji su javljaju u kanunnamama jesu čifluci i baštine. Za njihovo uživanje stanovništvo je plaćalo, bez obzira na vjersku pripadnost, poreze i to resm-i čift i ispendžu.¹⁶¹ Kako se s vremenom Osmanska država susretala sa različitim situacijama koji su na teretnu dovodili do različitih sporova među stanovništvom, kanunnamama je često bilo propisivano rješavanje tih sporova. Porodično pravo u kanunnamama vezano je pravo nasljedstva na zemlju. Često se u kanunnamama nalaze podaci koji govore o tome kako će se postupiti u

---

¹⁵⁶ Akif Aydm 2004, 566, 567; Inaldžik 2003, 110.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Hadžibegić 1950.

¹⁶⁰ Grupa autora 1957, 84.

¹⁶¹ Isto 86-88.

slučaju kada rajetin umre, a iza njega ostane zemljišni posjed kojeg ostavlja u nasljedstvo svojim sinovima.¹⁶²

Vojno pravo, u kanunnamama temeljeno na običajnom pravu, vidljivo je na osnovu vojnih obaveza koje je stanovništvu na osnovu svoga statusa bilo dužno ispunjavati. Kao primjer navedimo obaveze vlašskog stanovništva koje je, pored plaćanja posebno propisanih poreza, bilo dužno slati određenih broj ljudi u vojne pohode. Naprimjer u kanunu o vlasima Kraljeve zemlje iz 1489. godine stoji kako na svako 10 vlaških kuća, vlasni imaju obavezu slati jednog oružjem opremljenog konjanika u pohod."¹⁶³

Pored podataka koji se odnose na pitanje poreza, zemljišta, vojnih obaveza, često se u kanunnama nalaze posebno izdvojeni podaci koji govore o kaznama previđenim za pojedince koji krše zakone. Te kazne, kako se iz kanunnama vidi, bile su usklađene sa šerijatom. Najčešće su to bile novčane kazne, kazne vješanjem, kazna otsjecanjem ruke, teže šibanje (*hadd*), lakše šibanje (*tazir*) itd.¹⁶⁴ Bilo kakvo kršenje zakona od strane upravnih organa, najčešće je rezultiralo gubitkom službe ili oduzimanjem timara.¹⁶⁵

***

Na osnovu prethodno navedenog jasno je da katastarski popisni defteri, posebno defterske kanunname, predstavljaju posebno značajne izvore za proučavanje pravne povijesti Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. U defterima jasno prepoznajemo pravo stanovništva da uživa zemljišne posjede i pravo državnih funkcionera, opunomoćenika, da ubiru prihode sa te zemlje. U popisima najčešće nailazimo da su ti posjedi zapravo bili čifluci i baštine na osnovu kojih je stanovništvo bilo u obavezi plaćati različite vrste poreza. Proučavanjem tih poreza, možemo dobiti odgovore o karakteru osmanske poreske politike

---

¹⁶² Naprimjer, u kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1565. godine stoji ovako: "Kada rajetin umre, njegova zemlja prelazi na njegove sinove podjednako. Ako njegovi sinovi budu upisani u novom defteru, a zemlju koja im je pripala od oca budu zajednički uživali pored toga što će zajedno da za nju pristojbu, daće i svoje pristojbe. Ako iza njega bude ostao jedan sin, on će doći na mjesto oca i daće samo jednu pristojbu resm-i čift. A ako bude imao zemlje manje od pola čifluka, a sin mu bude oženjen, ubrojiće se u one koji su "ekinlu bennak" (oženjn koji ma nešto malo zemlje), i daće samo svoju pristojbu "bennak". Ako bude oženjen, daće pristojbu "bennak". Ako bude neoženjen, daće pristojbu "muccered", za zemlju neće ponovo dati pristojbu." Grupa autora 1957, 88.

¹⁶³ Isto 1957, 14. Također pogledati kanunnamu Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine, koja u jednom svom dijelu, također, popisuje obaveze vlašskog stanovništva u pogledu vojnih obaveza. Grupa autora, 1957, 118.

¹⁶⁴ Kao primjer navedimo kanunnamu Bosanskog sandžaka iz 1542. godine. U njoj stoji ovako: "Oni koji su zaslužili vješanje, otsjecanje ruke, teže šibanje (*hadd*) ili lakše šibanje (*tazir*), neka se te kazne ukubet i siyaset izvrše, a neka im ništa ne uzimaju (u novcu). A za one krivce (*curm*), za koje je u kanunnami određeno koliko će se uzimati, neka se ne uzima više. A za one kradljivce, koji su zaslužili vješanje, ne važi izgovor odgovornih, koji bi rekli: "Provalio je tamnicu i pobjegao". Neka amaldar ili vojvoda pronađe kradljivca kome je dopustio da pobjegne. Ako ga ne pronađu, neka oni mjesto njega budu obješeni." Grupa autora 1957, 66.

¹⁶⁵ Isto 65-66.

odnosno poreznog prava Osmanske države. Pogledamo li sadržaj kanunnama, vidjet ćemo da se u njima detaljno zastupljene različite oblasti običajnog i šerijatskog prava kao što su, naprimjer, pitanja financijskog, zemljišnog, nasljednog, vojnog i krivičnog prava.

6. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje demografskih prilika

Jedno od najvažnijih pitanja na koje katastarski popisni defteri mogu ponuditi sasvim konkretne odgovore jeste pitanje historijske demografije pojedinih područja Osmanske države. Kako se u defterima pojedinačno i poimenično popisivane različite kategorije stanovništva, očito je, dakle, da svojim sadržajem defteri pružaju dobru osnovu u proučavanju historijske demografije. Upravo zbog značaja njihovog sadržaja, u bosanskohercegovačkoj historiografiji postoji priličan broj radova koji se bave proučavanjem demografije Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Među tim radovima, posebno se ističu studije Nedim Filipovića,¹⁶⁶ Adema Handžića,¹⁶⁷ Behije Zlatar,¹⁶⁸ Hatidže Oruč,¹⁶⁹ Hatidže Čar-Drnda,¹⁷⁰ Fazilete Hafizović¹⁷¹ i Aladina Husića.¹⁷² Iako svojim sadržajem prostorno izlaze van teritorijalnog okvira našeg rada, posebno napomenimo i radove pojedinih autora hrvatske historiografije značajne za proučavanje historijske demografije. To su radovi Nenada Moaćanina¹⁷³ i Kornelije Jurin-Starčević.¹⁷⁴ Brojno stanje stanovnika, dinamika, faktori, načini i uzroci koji dovode do promjena broja stanovnika, samo su neka od pitanja razmatrana u radovima pomenutih autora.¹⁷⁵

Kada se govori o broju stanovnika koje autori navode u svojim radovima kao parametar brojnosti, treba imati na umu da se tada ne govori u ukupnom broju stanovnika neke oblasti iz nekoliko razloga.¹⁷⁶ Prvo, treba imati na umu da katastarski popisni defteri ne predstavljaju u klasičnom smislu popise stanovništva kakve danas poznajemo.¹⁷⁷ Kako smo nešto ranije istakli, u najkraćem riječ je o popisima koji su nastali s ciljem evidentiranja poreskih obveznika i razrezivanja poreza stanovnika Osmanske države. S tim u vezi, u popisnim defterima nije popisivano svo stanovništvo, nego samo ono koje je podlijegalo

---

¹⁶⁶ Filipović (1974, 1983).

¹⁶⁷ Handžić (1975, 1982, 1992-93, 1994a, 1994b, 1994c, 1994d).

¹⁶⁸ Zlatar 1996.

¹⁶⁹ Oruč 2003.

¹⁷⁰ Čar-Drnda (1991, 2014).

¹⁷¹ Hafizović 2016.

¹⁷² Husić 2018.

¹⁷³ Moaćanin (1999, 2001).

¹⁷⁴ Jurin-Starčević 2004.

¹⁷⁵ Pored toga, u nekim radovima, radi preglednosti i jasnoće kazivanja, statističkom metodom rezultati istraživanja predstavljeni su pomoću više tabelarnih prikaza u kojem su sadržani podaci o ukupnom broju domaćinstava, broju muslimanskog i kršćanskog stanovništva i broju pojedinih kategorija stanovništva. Uz tabelarni prikaz brojnog stanja stanovništva, često u radovima nailazimo i na grafikone demografskog rasta rađene također s ciljem jasnijeg prezentiranja rezultata demografskih istraživanja. O tome naprimjer vidjeti tabelarni pregled brojnog stanja i grafikon demografskog rasta mostarskog stanovništva Čar-Drnda 2014, 172.

¹⁷⁶ Detaljnije o primjeni deftera u istraživačkom procesu: Lowry 1992, 3-19.

¹⁷⁷ Lowry 1992, 12.

plaćanju poreza. Iz tih razloga, ponekad su pojedine kategorije stanovništva izostavljane iz ovih popisa. To prije svega, važi za određene grupe muslimanskog pa i nemuslimanskog stanovništva koje su, zbog svog statusa u društvu, bile oslobođene plaćanja poreza.¹⁷⁸ Sljedeći razlog zbog kojih ove izvore ne treba posmatrati kao popise stanovništva leži u činjenici da je osnovna popisna jedinica ovih izvora kuća ili domaćinstvo (*hane*) a ne pojedinac odnosno čovjek kakva je praksa u klasičnim popisima stanovništva.¹⁷⁹ Prema tome, ovdje treba shvatiti da prilikom bilo kakvih demografskih proračuna na osnovu sadržaja deftera, govorimo prije svega o ukupnom broju popisanih stanovnika, a ne ni u kom slučaju o ukupnom broju stanovnika oblasti predmetnog popisa.¹⁸⁰

Kao što smo prethodno istakli, u popisni defterima redovno se navode poimenični podaci odnosno lična imena svih kategorija stanovništva koja su bila podložna plaćanju poreza. Tačnije, ako analiziramo katastarske popise, vidjet ćemo da su u njima precizno unošeni podaci o muškarcima-starješinama domaćinstava (*hane*), ženama udovicama (*bive*) i neoženjenim muškarcima (*mücerred*).¹⁸¹ Ove kategorije stanovništva, pravno gledano, upisivane su u popis kao nosioci domaćinstava (kuća). Upravo ova grupa podataka pruža mogućnost da odredimo stepen naseljenosti određenih područja Osmanske države. Ovdje ćemo to ukratko prikazati na primjeru nekoliko nahija Bosanskog sandžaka.¹⁸² Proračun stepena naseljenosti ovih nahija uradit ćemo na način da ćemo sabrati ukupan broj starješina domaćinstava (*hane*) kojem ćemo pridodati broj neoženjenih muškaraca i udovica da bi u konačnici dobili ukupan broj domaćinstava. Rezultate ukupnog broja za sve nahije prikazat ćemo pomoću tabelarnog i grafičkog prikaza uz poseban osvrt na demografsku transformaciju ovih nahija.

---

¹⁷⁸ Miljković-Bojanić 2013, 13-24.

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Lowry 1992, 12.

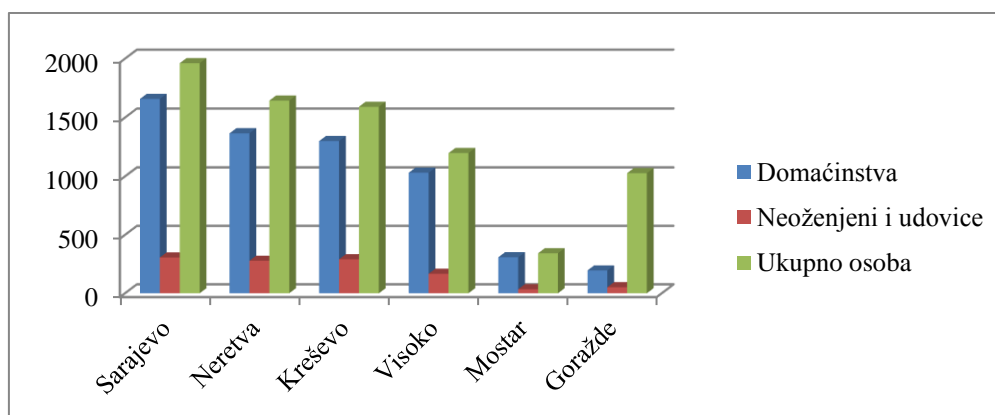
¹⁸¹ Na ove podatke nailazimo samo u opširnim popisnim defterima u kojima je stanovništvo poimenično upisivano. Za razliku od opširnih, u sumarnim popisima nalaze se samo zbirni podaci o broju domaćinstava i neoženjenih poreskih obveznika. Prema tome, jasno je da opširni popisi predstavljaju bolju osnovu za bilo kakva proučavanja demografskog karaktera. Tim više što sumarni popisi predstavljaju izvode ili prepiske opširnih popisa, čime postoji mogućnost da prilikom tog prepisa pisar često napravi i grešku, iako se takva greška mogla desiti i katibu opširnog popisa.

¹⁸² S ciljem preglednosti rada i jasnoće kazivanja, u ovom dijelu rada odabrali smo metod tzv. oglednih primjera, u savremenoj historiografiji poznatiji kao *case studies*. Podaci i metodologija koju smo iznijeli za spomeneute nahije u potpunosti su primjenjive i za ostale nahije na području Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

<i>Nahije</i>	<i>Hane (domaćinstva)</i>	<i>Mudžered (neoženjeni i bive (udovice))</i>	<i>Ukupan broj popisanih lica</i>
Sarajevo	1658	306	1961
Neretva	1366	278	1644
Kreševo	1300	291	1591
Visoko	1031	167	1198
Mostar	308	34	342
Goražde	195	52	247
Ukupno	5,858	1,128	6983

Tablica 1. Stanovništvo u pojedinim nahijama Bosanskog sandžaka prema popisu iz 1468/69. godine¹⁸³

Ukupno je u navedenim nahijama Bosanskog sandžaka evidentirano 5,858 domaćinstava, 1,128 neoženjenih i udovica, dakle ukupno 6983 popisanih lica. Nahija Sarajevo sa ukupno 1,658 domaćinstava i 306 neoženjenih u udovica - ističe se kao najnaseljenija nahija Bosanskog sandžaka. Nakon nje slijedi nahija Neretva sa ukupno 1,366 domaćinstava i 278 neoženjenih i udovica, potom nahija Kreševo sa 1,300 domaćinstava i 291 neoženjenih i udovicom, zatim nahija Visoko sa 1,031 domaćinstvom i 167 neoženjenih i udovica, i na kraju nahije Mostar sa 308 domaćinstava i 34 neoženjenih i udovica i nahija Goražde sa 195 kuća i 52 neoženjenih i udovica kao nahije sa najmanje popisanih lica.¹⁸⁴

Grafikon 1. Stanovništvo pojedinih nahija Bosanskog sandžaka prema popisu iz 1468/69. godine¹⁸⁵

¹⁸³ Aličić 2008.

¹⁸⁴ Isto. Napomenimo ovdje još jednom, da se navedene demografske proporcije stanovništva odnose samo na popisano stanovništvo, a ni u kom slučaju na ukupan broj stanovnika ovih nahija. Brojeve koje smo dobili oslikavaju stepen naseljenosti popisanih područja kroz broj poreskih obaveznika.

¹⁸⁵ Aličić 2008.

U historiografiji često se prilikom procjena broja stanovnika određenog područja broj domaćinstava množi sa pretpostavljenim brojem ljudi koji su mogli živjeti u jednoj kući. Postoje različita mišljenja o brojčanoj veličini porodice osmanskog periodu. Obično variraju mišljenja da je porodica prosječno imala od 3 člana pa do 5 članova po kući. Također, postoje mišljenja da je ovaj broj bio i dvostruko veći, kao što je naprimjer, mišljenje Dušanke Bojanić koja smatra da je jedno domaćinstvo imalo 8 članova, udovičko 4 a domaćinstvo neoženjenih 1 člana.¹⁸⁶ Najčešće nailazimo ipak da taj broj iznosi 5 članova po domaćinstvu, kojeg je iznio Omer Lutfi Barkan u nekoliko svojih radova.¹⁸⁷ Ako bi ovaj koeficijent pomnožili sa brojem domaćinstava (kuća) koje nailazimo u popisnim defterima, bili bismo u mogućnosti praviti približne demografske procjene broja stanovnika u pojedinim područjima Bosne i Hercegovine.

U katastarskim popisnim defterima često se uz imena muškaraca starješina kuća navode i podaci o njihovom porodičnom porijeklu (najčešće ime oca) ili rodbinskoj vezi sa nekim od popisanih lica. Iako ti podaci nisu sistematski navođeni, ipak pružaju mogućnost da utvrdimo rodbinske odnose među popisanim stanovništvom. Ilustracije radi, navedimo ovdje jedan karakterističan primjer iz popisnih deftera Hercegovačkog sandžaka.¹⁸⁸

Selo Komneni, timar kneza Heraka:

Radonja sin Tobice,	Herak sin Vukče,	Radivoj sin Maruše
Radivoj njegov brat,	Vukič njegov brat,	Vukman sin Ivaniša
Vukša sin Tohonja,	Herak sin Vukasa,	Radovan sin Prehala
Milašin, njegov brat,	Radič sin Ivaša,	Ishak sin Abudlaha
Vukosav sin Kabuše.		

¹⁸⁶ Detaljnije o historiografskim interpretacijama ovog pitanja: Miljković-Bojanić 2003, 17; Ural 2011, 67.

¹⁸⁷ Barkan 1953, 12.

¹⁸⁸ Aličić 1985, 337.

U navedenom selu Komneni, na timaru poznatog vlašskog kneza Heraka, na području Hercegovačkog sandžaka popisano je ukupno trinaest poreskih obveznika nosioca domaćinstava. Za Radonju, Vukša, Vukosava, Heraka, Radiča, Heraka, Radivoja, Vukmana, Radovana i Ishaka navode se imena njihovih očeva, dok se Radivoja, Milašina i Vukiča ističe da su bili braća prethodno popisanih lica. Za Radivoj se navodi da je bio sin neke Maruše.¹⁸⁹

***

Iako se katastarski popisni defteri često povezuju sa popisima stanovništva kakve danas prepoznajemo, riječ je, zapravo, o posebnim popisima poreskim obaveznika i zemljišta Osmanske države u kojima je, mjesto cjelokupnog stanovništva, popisivano samo ono stanovništvo koje je podlijevalo plaćanju poreza. Ipak, u pogledu historijske demografije popisni defteri kojima raspolažemo, pružaju mogućnost da na osnovu broja popisanih poreskih obaveznika, bar približno odredimo stepen naseljenosti određenih područja Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Osnovna popisna jedinica u popisnim defterima bila je kuća odnosno domaćinstvo na čelu sa svojim starješinama. U defterima, redovno se uz imena ovih starješina, nalaze i podaci o njihovom porodičnom porijeklu ili rodbinskoj vezi sa nekim od popisanih lica. Na osnovu tih podataka moguće je utvrditi rodbinske odnose među popisanim stanovništvom.

---

¹⁸⁹ Aličić 1985, 337.

7. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje ekonomskih prilika

Iz dosadašnjeg izlaganja mogli smo jasno vidjeti da katastarski popisni defteri, naročito detaljni, sadrže bogate i raznovrsne podatke pogodne za proučavanje raznih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Možda i najvažnije pitanje na koje ovi izvori mogu ponuditi sasvim korektne i validne odgovore jeste pitanje ekonomskih prilika odnosno privrednih aktivnosti bosanskohercegovačkog stanovništva u periodu osmanske vlasti. Kako su u njima na više mjesta detaljno evidentirane različite privredne grane, vrste proizvodnje, prirodni i novčani porezi, sasvim je izvjesno da svojim sadržajem pružaju dobru osnovu u proučavanju ekonomije pojedinih područja. Upravo u ovom dijelu rada želimo prikazati mogućnosti korištenja ovih izvora u proučavanju ekonomskih prilika Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. To ćemo uraditi slijedeći uopštenu podjelu privrede na seosku i gradsku.¹⁹⁰

U bosanskohercegovačkoj historiografiji do danas postoji priličan broj radova koji se bave pitanjem ekonomskih prilika Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. U nizu radova posvećenih ovoj tematici, svojim značajem posebno se ističu studije Hamida Hadžibegića, Nedima Filipovića, Adema Handžića, Jusufa Mulića, Hatidže Čar-Drnde, Behije Zlatar, Fazilete Hafizović, Hatidže Oruč i Fahda Kasumovića. Uglavnom je riječ o studijama u kojima se obrađuju privredne prilike pojedinih administrativnih jedinica (sandžaka, gradova, nahija), zatim studije posvećene privredi određenih društvenih kategorija, studije o agrarnoj politici, studije posvećene pitanju oporezivanja stanovništva itd.¹⁹¹ Kakve su privredne grane

---

¹⁹⁰ Pristup smatramo sasvim opravdanim s obzirom na činjenicu da su se one (seoska i gradska privreda) međusobno razlikovale kako po granama kojima su se bavile, tako i po strukturi radne snage koje su mobilisale. Ovakav pristup u rekonstrukciji ekonomskih prilika nije nepoznat u historiografiji. Naprimjer Adem Handžić u radu o Tuzli i njenoj okolini ekonomske prilike Zvorničkog sandžaka rekonstruisao je upravo na osnovu podjele privrede na seosku i gradsku. Handžić 1975, 212-359. Primjeri za ovakvu praksu mogu se, između ostalih, naći i u susjednoj srpskoj historiografiji. Naprimjer, Ema Miljković-Bojanić u radu o Smederevskom sandžaku, rekonstrukciju ekonomskih prilika ovog sandžaka razmatra također na osnovu podjele na seosku i gradsku privredu. Miljković-Bojanić 2004, 76-116.

¹⁹¹ Od studija koje obrađuju pitanje ekonomskih prilika pojedinih sandžaka Bosne i Hercegovine, to su već pomenute monografije Adema Handžića, Hatidže Oruč, Jusufa Mulića i Fazilete Hafizović u kojima se nalaze posebna poglavlja posvećena ekonomiji Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog odnosno Kliškog sandžaka. Hafizović 2016, 92-232. Od radova u kojima je obrađeno pitanje ekonomskih prilika pojedinih gradova ističu se studija Behije Zlatar u kojoj se nalazi posebno poglavlje posvećeno privrednim prilikama Sarajeva i studija Hatidže Čar-Drnde, u kojoj, također, u jednom dijelu nailazimo poglavlje posvećeno ekonomiji Mostara u osmanskome periodu. Za izučavanje ekonomije pojedinih društvenih kategorija, poseban značaj imaju studije Nedima Filipovića posvećene društveno-ekonomskom položaju vlašskog-stočarskog stanovništva, studija o položaju bosanskog seljaštva u prvim decenijama osmanske vlasti te studija Jusufa Mulića posvećena društveno-ekonomskom položaju Vlaha i Arbanasa u osmanskome periodu. Od radova posvećenih agrarnoj politici istaknimo rad Nedima Filipovića o „osmanskome feudalizmu“ i agrarnim odnosima u Bosni, te rad o osmanskoj agrarnoj politici i nadmetanju za zemlju autora Fahda Kasumovića. Od radova koji obrađuju pitanje oporezivanja posebno su značajni radovi Hamida Hadžibegića o džiziji ili haraču odnosno glavarini, te rad o

bile zastupljene u pojedinim područjima, kakve su pojedinačno kulture postojale, kakav je odnos postojao među tim kulturama, koje od njih su bile primarne, a koje slabije zastupljene, primijetili smo, samo su neka od pitanja na koje autori nastoje odgovoriti u svojim radovima koristeći se u najvećem obimu podacima koji katastarski popisni defteri nude. Primijetili smo, također, da su ove podatke redovno pratile i ekonomske tabele na osnovu kojih je tabelarno prikazivana pojedinačna proizvodnja po naseljima odnosno nahijama pojedinih sandžaka. Sadržaj ovih tabela rađeni su na način da se množila ukupna količina ušura (naturalnog poreza) i poreza plaćanog u novcu kako bi se, u konačnici, prikazala ukupna poljoprivredna proizvodnja u pojedinim područjima. Na mjestima gdje nisu evidentirani ušuri, procjena proizvodnje vršena je isključivo na osnovu podataka o visini plaćanog poreza u novcu.

Međutim, prilikom ovakvih proračuna u obzir moramo uzeti nekoliko ograničenja.¹⁹² Kao što smo u poglavlju o demografiji napomenuli, prilikom bilo kakvih proračuna, pa i u ovom slučaju kada je u pitanju proučavanje ekonomskih prilika, treba imati na umu samu namjenu sastavljanja katastarskih popisnih deftera. Njihova namjena nije bila popisivanje svih poreza odnosno prihoda Osmanske države, nego samo onih od kojih je zavisio funkcionisanje timarskog sistema. Tako u ovim popisima ne nailazimo na poreze od vakufa, prihodi od džizje ili harača itd.¹⁹³ Prema tome, za procjenu privredne aktivnosti pojedinih područja Osmanske države, nužno je konzultirati se i sa sadržajem drugih izvora, ne samo sa podacima koje nude katastarski popisni defteri. Drugo, kada je riječ o iznosu prihoda koje nailazimo u popisima, treba znati da je zapravo riječ o iznosu trogodišnje prosječne proizvodnje, a ni u kom slučaju o stvarno iznosu jednogodišnjeg prihoda. Drugim riječima, u popisima su evidentirani samo očekivani a ne stvarni, na licu mjesta ustanovljeni, iznos prihoda. Istaknimo samo da je podatke o visini prihoda katib redovno dobivao od područnog kadije i spahije, pa je tačnost deftera umnogome ovisila od njihovog poštenja i savjesnog obavljanja posla.¹⁹⁴

---

porezu na sitnu stoku i korištenje ispaša. I na kraju, navedimo i nekoliko radova Adema Handžića posvećenih pitanju rudarstva i to rad posvećen rudnicima u Bosni u drugoj polovini 15. stoljeća te rad o rudarstvu također u Bosni od 15. do 17. stoljeća. Handžić 1976, 7-42; Isto 1985, 321-360

¹⁹² Detaljnije o ograničenjima katastarskih popisnih deftera u pogledu proučavanja društveno-ekonomskih prilika: Lowry 1992, 3-19.

¹⁹³ Mrgić 2008, 282.

¹⁹⁴ Isto.

7.1. Seoska privreda

Temelj osmanske ekonomije na području Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu bio je baziran na seoskoj privredi. Kako se iz katastarskih popisnih deftera vidi najveći broj stanovništva živio je na selu i od sela, obrađujući zemlju. Ta zemlja kao osnovno sredstvo za proizvodnju i najvažniji izvor prihoda bila je proglašena mirijskom zemljom (erazi mirija), to jest zemljom nad kojom je vlasništvo i kontrolu imala država odnosno sultan. Međutim, bilo je nemoguće korištenje cjelokupne zemlje. Zato je ona bila dijeljena onima koji su je mogli obrađivati, odnosno seljacima. Uslov za korištenje te zemlje bilo je plaćanje tapije.¹⁹⁵

Seoska privreda u najvećem obimu oslanjala se na privredne aktivnosti seoskih porodica ostvarenih u okvirima zemljišnih posjeda različite vrste i karaktera. Katastarski popisni defteri kojima raspolažemo pružaju mogućnost da utvrdimo organizaciju tih posjeda i načina na je na njima bila organizirana privreda sela. Kako se iz popisnih deftera vidi najveći dio zemljišnih posjeda koje je država seljacima davala na uživanje činili su rajinski čifluci i baštine. Po prirodi proizvodnje i čifluci i baštine kao zemljišni posjedi bili su istovjetni. Međutim, razlike su postojale, bar po onom što defteri pokazuju, u plaćanju ličnog poreza na ime njihovog uživanja.¹⁹⁶ Dok su za čifluk seljaci plaćali *resm-i çift* u iznosu od 22 akče, za baštinu su izdvajali *ispendžu* u iznosu od 25 akči.¹⁹⁷ I na čiflucima i na baštinama seljaci su imali pravo uživanja (*tesarruf*), koje im niko nije mogao oduzeti sve dok ih obrađuju. Oba posjeda bila su uklopljena u timarski sistem, pa je privreda sela u najvećem obimu bila

---

¹⁹⁵ Tapija je dokument koji je seljacima osiguravao nesmetano obrađivanje zemlje sve dok je obrađuju i dok plaćaju svoje obaveze državi. Pored toga, tapija je seljacima osiguravala nasljeđivanje zemljišnog posjeda u porodici. Obradiva zemlja mogla je biti davana kao tapijska (*tapu*) ili kao zakupna (*mukata*) zemlja. Osnovna razlika među njima sastojala se u tome što je za tapijsku zemlju seljak plaćao „gospodaru zemlje“ (*spahiji*) sve rajinske poreze, dok je kod zakupne zemlje plaćao samo unaprijed dogovorenu i određenu sumu zakupa. Tapijska zemlja u najvećem obimu sastojala se od čifluka i baština. Detaljnije o agrarnim odnosima u Osmanskom carstvu uopšte v. kod: Inaldžik 1994, 103-155; Aličić 1996, 36-78.

¹⁹⁶ Primijetili smo da se u historiografiji obično susreće teza kako su čifluke držali muslimani, dok su baštine bili posjedi isključivo namjenjeni nemuslimanskom stanovništvu. Tako naprimjer Dušanka Bojanić u radu o zakonskim propisima za Smederesvku, Kruševačku i Vidinsku oblast, navodi kako je baština predstavljala nasljedni zemljišni nasljedni „jedne hrišćanske porodice“ za razliku od „čifluka zemljišnog poseda muslimana“. Bojanić 1974, 133. I Ahmed S. Aličić u svojoj raspravi pokret za autonomiju Bosne, piše o muslimanima kao uživaocima čifluka i kršćanima uživaocima baština. Isti autor, kasnije je u „Uvodu“ u opširnom popisu Bosanskog sandžaka, ispravno konstatovao da su i muslimani i nemuslimani uživali baštine. Katastarski popisni defteri kojima raspolažemo pokazuju da su čiflucima i baštinama neovisno od vjerske pripadnosti mogli raspolagati i muslimani i nemuslimani. Naprimjer u popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine navodi se čifluk u rukama nekog kneza Matije iz Visokog. U popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine vidimo da se muslimani na više mjesta javljaju kao uživaoci baština. Kao primjer navedimo baštine u rukama nekog Ahmed-havadže u selu Gornji Krnjini u nahiji Vrače. Buzov i Gazić 2000, 223.

¹⁹⁷ Na primjer u kanunnami Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine stoji da je svaki koji obrađuje čifluk dužan na ime tog posjeda plaćati porez na čifluk u iznosu od 22 akči, dok je za baštinu bio dužan izdvajati poseban porez *ispendžu* u iznosu od 25 akči. Oni koji su oženjeni a žive sa svojim ocem ili braćom u istoj kući dužni su plaćati 9 akči. Od onih koji su neoženjeni, davali su 6 akči poreza. Aličić 2014, 1.

organizirana na način da je seljak-rajetin obrađivao zemlju, državi i „gospodaru zemlje“-spahiji plaćao poreze, a za sebe zadržavao viškove proizvodnje koje je mogao koristiti za vlastitu upotrebu ili prodavati na trgovima najbližih mu gradova.

Pored čifluka i baština seoska privreda u većem obimu oslanjala se i na posebnu kategoriju zemljišnih posjeda (izvan okvira mirijske zemlje) poznatiju kao mulkovi. Za razliku od čifluka i baština mulkovi su zapravo predstavljali vlastite privatne posjede seljaka koje su mogli ostaviti u nasljedstvo svojim potomcima, prodati, darovati ili uvakufiti. Popisni defteri kojima raspolažemo pokazuju da su mulkove često činili vinogradi, voćnjaci, povrtnjaci i mlinova. Kao čifluci i baštine, i mulkovi su bili popisivani u okviru timarskog sistema. Proizvodnja na njima bila je organizirana na način da je seljak bio dužan davati određeni iznos pristojbi spahiji a sam uživati viškove sa tih mulkova.¹⁹⁸

Prethodno smo istakli kako pojedino seosko stanovništvo obrađuju u vlastitoj režiji posjede različite vrste i karaktera (čifluci, baštine, mulkove). Međutim, katastarski popisni defteri pokazuju da ovi posjedi nisu bili strogo rezervisani za rajinsko seosko stanovništvo, nego su pravo na njihovo uživanje mogle imati i kategorije neproizvodnog ili nepoljoprivrednog stanovništva tačnije vojnici, ulema, zanatlije i drugi.¹⁹⁹ Niz je primjera iz deftera koji upućuju na to da su se ovi posjedi ponekad nalazili i u rukama pomenutih kategorija stanovništva. Naprimjer u popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine na više mjesta detaljno su evidentirani čifluci u rukama spahija vojnika.²⁰⁰ U tom slučaju proizvodnja na selu mogla je biti organizirana dva načina: prvi način podrazumijevao je da spahija preuzimajući ulogu rajetina sam obrađuje zemlju, dok je drugi način, dominantniji, otvarao mogućnost da istu zemlju naseli seljacima rajetinima da je obrađuju.

---

¹⁹⁸ Kao primjer navedimo posjed u selu Ravnice, u nahiji Rama. U navedenom selu u okviru timara spahije Arnauda Hamze, nalazio se vinograd Murad-bega, sina Kaimova i Mehmeda, sina Džaferovog. Spomenuti Murad-beg, polovinu svoga mulk vinograda, osim prihoda koji je davao spahiji, uvakufio za mualimhanu koju je dao sagraditi u kasabi Prozor. Drugu polovinu prihoda svoga dijela sa vinograda uvakufio je „pod uslovom da mualim spomenute mualimhane za njegovu dušu uči ašere iz Kur'ana.“ U defteru je upisano također da je vinograd bio jedna parcela na dva dunuma i da je na njega plaćana pristojba od 14 akči. Spaho 2004, 144.

¹⁹⁹ O čiflucima u rukama primarno nepoljoprivrednog stanovništva više kod: Kasumović 2014, 93-150.

²⁰⁰ U navedenom defteru bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine, na teritoriji Kraljevog vilajeta popisani su čifluci kupljeni tapijom od tadašnjeg bosanskog sandžakbega Isa-bega Ishakovića. U okviru pomenutog vilajeta popisano je ukupno 26 čifluka u rukama neproizvodnog dijela stanovništva. Izdvojimo samo neke od njih. To su čifluci Matije kneza Visokog sa ukupnim godišnjim prihodom od 50 akči, čifluk aščije Mahmuda sa godišnjim prihodom od 70 akči, čifluk vojvode Ibrahima u iznosu od 50 akči, čifluk Alije sina dizdara Mehmedija sa iznosom od 40 akči i drugi. Aličić 2008, 53.

7.1.1 Ratarstvo

Najznačajnija i najproduktivnija poljoprivredna grana na području Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu bila je ratarstvo. U katastarskim popisnim defterima kojima raspolažemo, gotovo da nema nahije u kojoj nisu gajene žitarice. U defterima na više mjesta detaljno su evidentirane različite vrste žitnih kultura, zatim njihova količina te na kraju pojedinačni i ukupni zbir poreza. Defteri nam tako pružaju mogućnost da utvrdimo koje su to žitarice uzgajali seljaci, koliki je bio obim tog uzgoja i koliko su za taj uzgoj plaćali poreza. O tome se u narednim redovima navodi, ilustracije radi, sljedeći karakterističan primjer iz deftera Kliškog sandžaka:

Čifluk Muse, sina Ahmedova, pripada Rami.²⁰¹

Musa, sin Ahmedov.	kuća: muslimana 1, resmi čift 22.
pšenica 2 kejl, iznos	40
ječam, 1 kejl, iznos	13
proso, 1 kejl, iznos	13
raž, 1 kejl, iznos	13
kapludže, 1 kejl, iznos	13
zob, 4 kejl, iznos	24
ušur od šire, 4 medre, iznos	20
ušur od sijena	2
ušur od lana	5
nijabet, mlađarina i poljačina	3

Prihod:

Svega: 289 (akči)

Kako se iz navedenog primjera vidi ovaj čifluk nalazio se u rukama nekog Muse, sina nekog Ahmedova kojeg je obrađivao samostalno kao rajetin. Na ime ovog posjeda plaćao je resm-i čiftu iznosu od 22 akče. Od ratarskih kultura uzgajao je pšenicu, proso, ječam, raž, zob, kapludžu za koje je davao desetinu u iznosu od ukupno 10 kejl. Kejli ili mjerice predstavljali

---

²⁰¹ U vezi ovog čifluka u popisu stoji ovako: "Kako je u starom defteru bilo upisano da je spomenuti Musa rajetinov sin i da njegova baština pripada rajinskoj zemlji, to je i u novi defter kao i ranije na izloženi način upisan kao rajetin". Vidimo da se čifluk ovog rajetina nazivan je i terminom baštine. Međutim, radilo se zapravo o čifluku s obzirom da je pomenuti rajetin za njega izdvajao porez na čift tzv. resmi-čift. Niz je drugih primjera u popisnim defterima u kojima se za čifluk koristi termin baština i obrnuto. Spaho 2007, 182.

su zapravo zvaničnu državnu mjeru kojom su mjerene količine žitarica i mahunarki.²⁰² Visinu kejla i cijene žitarica koje su na kraju prodavane bile su propisivane kanunnamama.²⁰³ Pored žitarica na svom posjedu pomenuti rajetin uzgajao je i vinovu lozu pošto je na ime šire davao ušur u iznosu od 4 medre. Ukupan prihod s njegovog posjeda činili su u konačnici i prihodi dobiveni od nijabeta, mlađarine i poljačine. Cjelokupan prihod sa posjeda ovaj rajetin davao je spahiji na čijem timaru se nalazio.²⁰⁴ Napomenimo samo da se slična proizvodnja žitarica može prepoznati i na ostalim posjedima koje su obrađivali seljaci. U najvećem obimu gajene su žitarice, u prvom redu pšenica, zob i ječam, a potom ostale kulture kao što su voće, povrće, vino itd.²⁰⁵

7.1.2 Vinogradarstvo

Pored ratarstva, u nešto većem obimu, na području Bosne i Hercegovine uzgajala se i vinova loza. U katastarskim popisnim defterima i defterskim kanunnamama evidentirani su različiti porezi koje je plaćalo stanovništvo koje se bavilo vinogradarstvom. Izvori pokazuju da su ti porezi naplaćivani različito za muslimane i kršćane. Kršćani su plaćali ušur na vino mjereno i obračunavano u medrima,²⁰⁶ dok je su muslimani plaćali porez od vinogradskih površina tzv. *resm-i dunum*. Podaci o *resm-i dunumu* i ušuru pokazuju na kojim su to

---

²⁰² Mjerica je predstavljala posudu u kojoj su mjerene žitarice u Osmanskom carstvu. U literaturi nailazimo dvije vrste mjerica. To su istanbulska i jedrenska mjerica. Istanbulska mjerica imala je 20 oka to jest 25, 656 kg dok je jedrenska mjerica iznosila 18 oka odnosno 23 kg. Bojanić 1974, 154.

²⁰³ Naprimjer u kanunnamama Bosanskog sandžaka iz 1528/30. godine stoji: „Kila (mjerica) koja važi u zaštićenom gradu Sarajevu iznosi pedeset oka. Za kilu pšenice po petnaest akči za ječam, proso, raž, heljdu, sočivo i bob, za sve podjednako, za svaku kili pod deset akči, a za kilu zobi po pet akči stavljeno je narha (određene cijene)“ Visina prethodno spomenute kile u Sarajevu iznosila je 50 oka. Obično u svim kanunnamama nailazimo da je njihova vrijednost izražena upravo u okama. Jedna oka imala je 1,283 kg. Prema tome, ako se u prethodno pomenutoj kanunnamama Bosanskog sandžaka navodi da je jedan kejl (mjerica) iznosio 50 oka to znači da je ukupna vrijednost 1 kejla bila 64,15 kg. U kanunnamama Bosanskog, Hercegovačkog i Zvorničkog sandžaka spominje se da je u gradu Sarajevu jedna oka iznosila 66 akči. Grupa autora 1957, 54. Prema tome vrijednost jedne kile iznosila je 84,678 kg. U kanunnamama Kliškog sandžaka iz 1574. godine stoji da je u pomenutom sandžaku iznosila 64 oke odnosno, prema našem proračunu jedan kejl imao 82, 112 kg. Grupa autora 1957, 41, 54, 134.

²⁰⁴ Ovaj posjed nalazio u okviru timara nekog spahije Šehsuvara u nahiji Rama. Spaho 2007, 182-183.

²⁰⁵ Ovakva proizvodnja vidljiva je i u ostalim sandžacima Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Ako analiziramo historiografsku literaturu, vidjet ćemo da je osnova ekonomije na području Bosne i Hercegovine upravo bila bazirana na ratarstvu odnosno uzgoju različitih vrsta žitarica. Analiziramo li opću sliku privrede Bosanskog sandžaka, naprimjer, vidjet ćemo, također, da je ekonomija ovog sandžaka isto tako počivala na poljoprivredi tačnije uzgoju žitarica. U svom radu o društveno-ekonomskim prilikama Bosanskog sandžaka, Hatidže Oruč, ističući značaj poljoprivrede proizvodnje, navodi kako se je osnov ekonomije Bosanskog sandžaka počivao upravo na zemljoradnji i uzgoju različitih vrsta žitarica. Prema navodima Oruč, na području Bosanskog sandžaka najviše se uzgajala pšenica i ječam. Procjenu uzgoja, Oruč je radila na osnovu iznosa ušura poljoprivrednih proizvoda. Ukupan iznos ušura množila je sa brojem 10 kako bi u konačnici dobila ukupan stepen poljoprivredne proizvodnje. Rezultate svoji proračuna prikazala je pomoću više tabelarnih prikaza. Oruč 2003, 218-219.

²⁰⁶ Medra je bila naziv mjere za vino u Osmanskom carstvu. Njena zapremina bila je u svakoj oblasti drugačija. Prema proračunima Dušanke Bojanić jedna medra imala je 8 oka odnosno 10,256 litara. Bojanić 1974, 154.

područjima seljaci uzgajali vinovu lozu, koliki je intenzitet te proizvodnje i koliko su za tu proizvodnju plaćali poraza.²⁰⁷

Pored ušura i resm-i dunuma kao poreza namijenjenih isključivo za proizvodnju vina, stanovništvo je plaćalo i porez na prodaju (*badž-i hamr*) i potrošnju vina (*monopolija*). Badž-i hamr je predstavljao zapravo porez na prodaju vina u maloprodaji tj. na točenje vina.²⁰⁸ Podaci o ovom porezu u popisnim defterima ukazuju na mjesta gdje se vino točilo, odnosno na postojanje mjesta na kojima je prodavano vino i plaćan porez na ime njegove prodaje. Naprimjer u kanunnami Bosanskog sandžaka iz 1565. godine spominje se u zakonu o carini u gradu Sarajevu stoji da se od vina koje dolazi izvana i koje se prodaje uzima 4 akče, a od mjesnog krčmara 2 akče.²⁰⁹ Izvjesno je dakle, na osnovu ovih podataka, da se vino u maloprodaji prodavalo upravo u Sarajevu. Monopolija je predstavljala pravo spahije u odnosu na seljaka, da u toku dva mjeseca, prodaje svoje vine prikupljeno od ušura. Za to vrijeme seljaci nisu smjeli prodavati svoje vino.²¹⁰ U jednoj kanunnami stoji ovako: „Ko što je propisan zakon u drugim osmanskim zemljama (memamliki mahruse), neka spahija drži monopol dva mjeseca u godini kojagod želi i neka naredi da se prodaje njegova polovina vina dobijenog kao prihod“²¹¹ (...) Iako se ova kanunnama odnosi na prostor Crne Gore, vrlo je vjerovatno da je pomenuti propis vrijedio i za područje Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

7.1.3 Stočarstvo i svinjogojstvo

Katastarski popisni defteri kojima raspoložemo, ne mogu, nažalost, pružiti konkretnije podatke o stanju stočarstva u Bosni i Hercegovini u osmanskom periodu. Naime, kako sitna stoka u osmanskoj državi nije bila predmet oporezivanja, na osnovu podataka popisnih deftera nismo u mogućnosti praviti detaljnije analize stanja stočarstva i svinjogojstva na području Bosne i Hercegovine. Porezi za sitna grla, odnosno ovce i koze, općenito su bili značajni za

---

²⁰⁷ Navedimo ovdje nekoliko primjera iz opširnog popisa Kliškog sandžaka iz 1550. godine. Na području Ramske nahije u okviru pomenutog sandžaka evidentirano je nekoliko sela u kojima su se seljaci bavili uzgojem vinove loze. Na primjer, u Ljubinci na timaru nekog spahije Šehsuvara evidentirano je 105 medri šire. U istom selu, popisani su i vojnuci koji su obrađivali vinovu lozu i na ime nje davali ukupno 38 medri šire. U selu Podbor na timaru nekog Mustafe, seljaci su na ime ušura od šire davali ukupno 100 medri. Na području sela Jaklić također u nahiji Rama, nalazio se timar Mustafe na kojem su seljaci davali ušur na vino u iznosu od 7 medri. Spaho, 2007, 181,190 i 197.

²⁰⁸ Handžić 1975, 334.

²⁰⁹ Grupa autora 1957, 91.

²¹⁰ Handžić 1975, 334.

²¹¹ Grupa autora 1957, 162.

Osmansku državu i za njih su vođeni posebni defteri poznatiji kao *agnam defteri*.²¹² U popisnim defterima kojima mi raspoložemo, navode se samo podaci o vrsti poreza koje je plaćalo stanovništvo, tačnije porez na sitnu stoku *resm-i ganem* i porez na svinje *resmi-i hinzir*. Defterske kanunname kojima raspoložemo pružaju mogućnost da utvrdimo visinu tih poreza. Na primjer, u kanunama Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine stoji da se porez na sitnu stoku uzima po jednu akču na svake dvije ovce.²¹³ Porez na svinje iznosio je jednu akču na dvije svinje, a ako su svinje bile tovljene za prodaju onda se uzimala za svaku svinju jedna akča. Iako smo ovaj propis pronašli u kanunama Skadarskog sandžaka iz 1529-1536. godine, sasvim je vjerovatno da je vrijedio i za sandžake na prostoru Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Kako se iz popisnih deftera vidi, pored poreza na sitnu stoku i svinje, od stanovništva su naplaćivane i posebne pristojbe za travarinu, za ljetne ispaše i zimovališta stoke (*resm-i otlak*, *rem-s-i yaylak* i *resm-i kišlak*). Podaci o ovim porezima pružaju mogućnost da utvrdimo na kojim su to područjima postajala ljetna i zimska ispasišta i koliko su za ta ispasišta stočari plaćali poreza.²¹⁴

U prvim decenijama osmanske vlasti gajenjem sitne stoke bavilo se i seosko i gradsko stanovništvo. Međutim, osnovni nosilac ove grane stočarstva, bar prema podacima deftera i kanunama kojima raspoložemo, bilo je stanovništvo koje je imalo vlaški status.²¹⁵ Vlasi-

---

²¹² O *agnam defterima* više kod: Hadžibegić 1959, 63-109.

²¹³ Aličić 2014, 1.

²¹⁴ U nahiji Bukovica, u okviru sultanovog hasa evidentirano je nekoliko zimskih i ljetnih ispasišta. Navedimo ovdje neke od njih. Prvo, zimsko ispasište koje se nalazilo kako e u defteru kaže „iza rijeke Krke“. „Od stotinu ovaca uzimao se po jedan ovan“. Pristoba plaćana na ime ovog ispasišta iznosila je 5000 akči. Potom, ljetno ispasište Hrsovac, koje se „nalazi idući prema ljetnom ispasištu Dinara i Zakopnik u blizini Strumičke. Od stoke koja tu dolazi na ispašu od najvećeg stada uzima se jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada neka e uzima jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od najmanjeg stada neka se uzima jedna ovca čija je vrijednost 10 akči. U novom defter upisana je pristojba na ispašu.,, Ukupan iznos te pristojbe iznosio je 500 akči. Zatim, ljetno ispasište Plavna i Popina. Po pitanju ovo ispasišta u defteru stoji ovako: „Ljetna ispasišta Plavna i Popina, koja se nalaze idući prema Srbu. To su zemlje Sazin, Doljani i Dobranovci. To su ljetna ispasišta koja pripadaju kaštelima Vranik, Komić i Podlapa, te ljetna ispasišta Čemernik, zatim ljetna ispasišta koja se nalaze na pustoj zemlji koja pripada Lici-izvan deftera. Od stoke koja dolazi na spomenute jajlake na ispašu uzima se od najvećeg stada jedna ovca čija je vrijednost 20 akči, od srednjeg stada jedna ovca čija je vrijednost 15 akči, a od malog stada jedna ovca čija je vrijednost 10 akči. U novom defteru zabilježeno je da se na opisani način uzima pristojba na ispašu.“ Ukupan iznos pristojbe bio je 1500 akči. Spaho 2007, 22. Navedimo ovdje i jedan u nahiji Livno koja su bila u posjedu nekih mustahfiza livanjske tvrđave i stanovnika te varoši. Na travnjake koje su kosili plaćali su ušur. Pristojbu za ispašu nisu plaćali. Međutim, od oni koji su dolazili sa strane uzimala se pristojba na ispašu i to „od velikog stada po 30 akči, od srednjeg stada 30 akči i od malog stada pod 10 akči.“ U spomenutom ljetnom ispasištu nalazila se i „mezra po imenu Bukova na kojoj je također mustahfizi i stanovnici varoši napasaju stoku i ona im je potrebna.“ Na ime pristojbe na ispašu plaćali su ukupno 250 akči. Spaho 2007, 157.

²¹⁵ Kako smo u tekstu naveli, vlasni stočari su imali drugačiji status u odnosu na ostalo stanovništvo Osmanske države. Iz navedene kanunname vidimo da je taj status, prije svega, proizilazio iz njihovih, posebno propisanih, novčanih, naturalnih, radnih i vojnih obaveza. Međutim, postojao je period kada vlasima ukinut njihov status. Vođenjem teških i skupih ratova neposredno oko Mohačke bitke, Osmanska država našla se u teškoj financijskoj situaciji. Kako bi popravila svoj položaj i poboljšali svoje financije, 1528. godine dolazi do ukidanja hasa zemlje, zakupa i zakona za vlaško stanovništvo čime su vlasni svedeni na status obične raje u rang sa nemuslimanskom zemljoradničkom rajom. Novim odredbama, vlasima je bilo propisano plaćanje harača,

stočari nisu davali porez na sitnu stoku i svinje jer su za njih važili propisi definirani posebnim kanunnamama. Te kanunname i popisni defteri kojima raspoložemo pružaju mogućnost da utvrdimo obaveze ovog stanovništva prema državi. Kao primjer navedimo popisni defter Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine u kojem se nalazi zakon skupine vlaha pomenutog sandžaka.²¹⁶ U njemu stoji ovako: „Na dan koji je po imenu poznat kao Hizr-Il'jasa daju oni svake godine s kuće na kuću 1 filuriju (zlatnik), 1 ovca sa jagnjetom ili kao vrijednost toga 12 akči, i 2 ovna ili kao njegova vrijednost 15 akči. Na svakih 50 kuća oni daju dva ovna ili kao njihovu vrijednost 60 akči i na svaki 50 kuća 1 čergu (šator) ili kao njenu vrijednost 100 akči. Osim svega ovoga, kad bude pohod, iz svakih 10 kuća izlazi jedna konjanik pod oružjem i na konju učestvuje u pohodu. Pošto sve pomenuto bude izvršeno, oni su oslobođeni i oprošteni od ostalih nameta.“²¹⁷ Na osnovu ovih podataka o poreskim opterećenjima, može se dakle jasno zaključiti da je osnovna privredna grana vlašskog stanovništva bila upravo stočarstvo.

7.1.4 Pčelarstvo

Pčelarstvo je bilo veoma važna seoska privredna grana na području Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. U popisima kojima raspoložemo, na mjestima gdje su gajene pčele i gdje se proizvodio med, redovno je evidentiran porez na košnice tačnije ušur od pčelinjih košnica. Kanunnama Bosanskog sandžaka iz 1565. godine pokazuje da je na svakih deset košnica država uzimala jednu košnicu. Ako je bilo manje od 10 košnica, onda je od svake uzimano po 1,50 akča,²¹⁸ što govori da je cijena jedne košnice iznosila 15 akči.²¹⁹ Na osnovu podatka o plaćanju pomenutog ušura moguće je utvrditi na kojima su to područjima gajene pčele i koliki je intenzitet pčelarske proizvodnje u pojedinim područjima.²²⁰

---

boravišne takse (*resm-i tutum*), i zamjenskog poreza za filuriju (*filuriye bedeli*). Kao rezultat ukidanja vlaških zakona, sve je više dolazilo do toga da su vlasni bježali sa svojih posjeda u susjedne, neprijateljske, zemlje. Suočeni sa problemom pustih posjeda, Osmanska država po naredbi sultana Sulejmana Zakonodavca ponovo je uvela zakon za vlaha čime su vlasni vraćeni na njihov prijašnji status. Kada je ovaj zakon donesen u historiografiji nije poznato. Više o vlasima i ukidanju vlašskog statusa kod: Mulić 2003, 129-134.

²¹⁶ Aličić 1985, 26

²¹⁷ Isto. Ova kanunnama nalazi se također i u zbirkama kanuna i kanunnama koje smo koristili u našem radu. Pored ovog kanunama, u zbirci se mogu pronaći i kanunni o vlasima oblasti Pavlovića iz 1585. godine te kanun o vlasima Kraljeve zemlje iz 1489. godine. Grupa autora 1957, 11-14.

²¹⁸ Grupa autora 1957, 84.

²¹⁹ Handžić 1975, 340

²²⁰ Navedimo ovdje nekoliko primjera sa područja Neretvanske nahije prema podacima opširnog popisa Kliškog sandžaka iz 1550. godine. U okviru nahije Neretva popisano je nekoliko naselja u kojima su se seljaci bavili pčelarstvom. Naprimjer, u selu Obri na ime ušura od košnica seljaci su izdvajali 33 akče. U selu Vrtci seljaci su davali ukupno 50 akči ušura od košnica. Seljaci sela Seonica davali su ukupno 55 akči ušura od košnica. Spaho 2007, 132, 133 i 141.

7.1. 5. Voćarstvo

Pored navedenih privrednih grana, na području Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, bilo je zastupljeno i voćarstvo. Popisni defteri kojima raspolažemo pružaju mogućnost da utvrdimo vrste gajenog voća. Često se u defterima spominju: jabuke, kruške, šljive, orasi, trešnje, kesteni, dudovi, smokve, bademi, masline itd.²²¹ Pored toga, u defterima se na više mjesta nalaze i ušuri od voća izražavani u novcu. Ušur od voća iznosio je 2 akče po kući.²²² Na osnovu količine ubiranog ušura izraženog u novcu moguće je praviti procjene proizvodnje voća u pojedinim područjima.

7.1. 6. Povrtlarstvo

Pored voćarstva, na području Bosne i Hercegovine bilo je razvijeno i povrtlarstvo. U popisnim defterima kojima raspolažemo često se spominje porez na bostan što je označavalo općenito porez na povrće ubiranog u novcu. Često se spominju i pojedinačne vrste gajenog povrća. Na osnovu tih podataka možemo utvrditi šta su to od povrća na svojim posjedima uzgajali seljaci. U popisima često se spominju: crni luk, bijeli luk, kupus, repa i grah. Količina plaćanog poreza (pomenuti porez na bostan) otkriva nam intenzitet proizvodnje povrća u pojedinim naseljima. Visina ovog poreza iznosila je, kao i kod pomenutog poreza na voće, 2 akče po jednoj kući. Ako se u povrtnjaku uzgajao kupus, repa, crveni i bijeli luk onda se ponekad uzimala i desetina na njih.²²³

---

²²¹ Aličić 1975, 3-612; Spaho 2007, 6-441.

²²² Grupa autora 1957, 117.

²²³ Isto, 66.

7. 2. Gradska privreda²²⁴

I pored činjenice da se ekonomija Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu u najvećem obimu oslanjala na seosku privredu i da je najveći broj stanovništva živio obrađujući zemlju, u određenoj mjeri privredna aktivnost odvijala se i u gradovima. Iako je značaj gradske privrede bio u nešto podređenom položaju u odnosu na seosku, ove dvije privrede bile su međusobno povezane, prije svega jer se gradska privreda uglavnom svodila na trgovinu artiklima koji su proizvođeni na selu. Pored trgovine, u gradovima Bosne i Hercegovine odvijala se i zanatska djelatnost.²²⁵

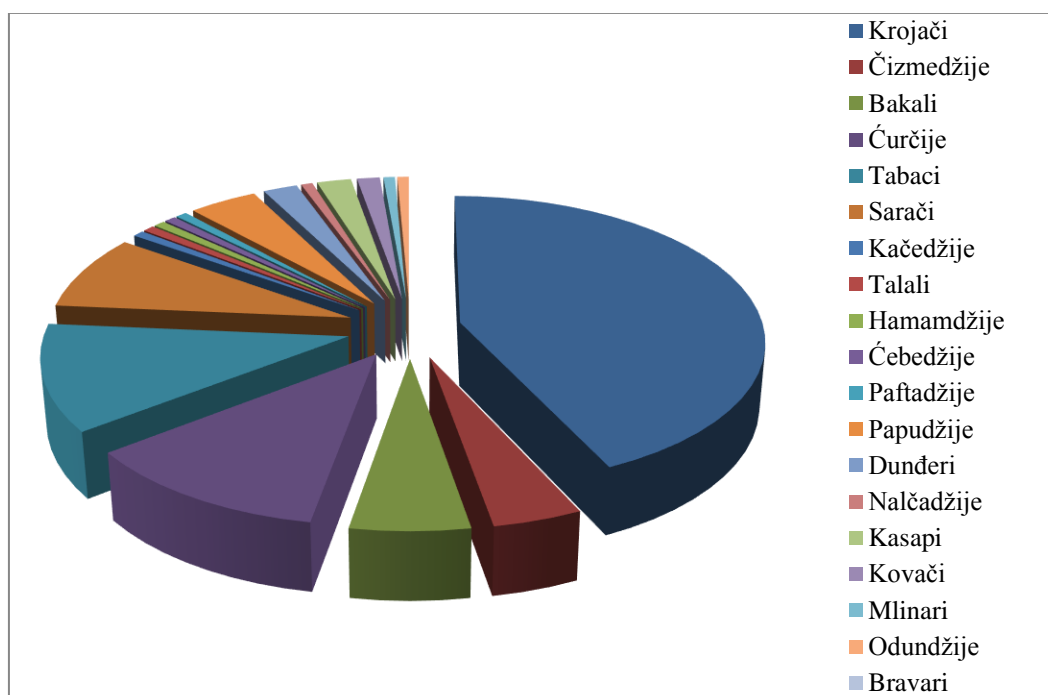
U katastarskim popisnim defterima kojima raspolažemo često se uz imena nosioca domaćinstava nalaze i oznake zanata kojima su se bavili. Prema tome, na osnovu podataka koji nude ovi popisi u mogućnosti smo pratiti razvoj gradske privrede, u konkretnoj slučaju razvoj zanatstva u gradovima. Kao primjer navedimo kasabu Livno i popisni defter Kliškog sandžaka iz 1550. godine u kome je evidentirano nekoliko različitih zanata zastupljenih u pomenutom gradu. U Livnu se, prema podacima pomenutog popisa iz 1550. godine, pojavljuju sljedeći zanati: krojači, sarači, čebedžije, tabaci, paftadžije, trgovci, ćurčije, sarači,

---

²²⁴ U bosanskohercegovačkoj historiografiji postoji nekoliko radova posvećenih pitanju gradske privrede pojedinih gradova Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. Zapravo, radi se o monografijama u kojima se nalaze posebna poglavlja posvećena njihovoj gradskoj privredi. U grupu tih radova spada već pomenuta monografija Adema Handžića „*Tuzla i njena okolina u XVI stoljeću*“ u kojoj je prikazan razvoj gradske privrede grada Tuzle i tuzlanskoga područja: Handžić 1975, 202-327; rad Behije Zlatar „*Zlatno doba Sarajeva (XV stoljeće)*“ u kojem je rekonstruisana gradska privreda grada Sarajeva: Zlatar 1996, 115-179; te rad Hatidža Čar-Drnda „*Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*“ u kojem je obrađeno pitanje gradske privrede grada Mostara. Čar-Drnda 2008, 205-236. Izdvojimo ovdje i nekoliko kraćih prikaza Adema Handžića u kojima se nalaze podaci o razvoju gradske privrede pojedinih gradova. To su radovi: „Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku“, Prilozi za orijentalnu filologiju XII-XIII, Sarajevo 1962-63, 45-74; potom „Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku“ 1970, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina 18, Sarajevo 1970, 141-196.; „Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću“, *Prilozi Instituta za istoriju XII*, Sarajevo 1974, 111-133. Na koje privredne grane se oslanjala gradska privreda, koji su to zanati postojali u gradovima, šta se to u gradovima prodavalo i šta se kupovalo, kakav je intenzitet te prodaje, koje su cijene tih proizvoda, samo su neka od pitanja na koje gore pomenuti autori nastoje odgovoriti koristeći se najvećim dijelom podacima koje katastarski popisni defteri nude.

²²⁵ Pitanjem zanatstva Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu dosta iscrpno bavio se Hamdija Kreševljaković. Napisao je nekoliko radova u kojima je detaljno obradio pitanje zanatstva po pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine. U posebnom radu, dosta detaljno obradio je pitanje zanatstva Sarajeva. Izvori koje je koristio Kreševljaković međutim, uglavnom se odnose na nešto kasniji period, najvećim dijelom na 18 stoljeće. To je uglavnom mali broj djelomično sačuvanih kadijskih sidžila, i nešto malo katastarskih popisnih deftera. Konkretno kod obrade pitanja zanatstva Sarajeva, Kreševljaković je koristio samo dva popisna deftera, jedan iz 15. i jedan iz 16. stoljeća. Za pojedina područja nije koristio nikakve izvore. Kreševljaković 1958. Međutim, i pored toga, Kreševljaković pripadaju izuzetne zasluge što je svojim radovima dosta detaljno obradio pitanje zanatstva, iako se osjeća potreba da se na osnovu tapu tahrir deftera napiše nešto konkretnija studija o ovom problemu. Kako defteri pružaju dosta podatka o razvitku zanatstva Bosne i Hercegovine, sasvim je za očekivati da se napiše jedan takav rad. Handžić 1975, 237-238.

bakali, papudžije, čizmedžije, dunderi, nalčandžije, kovači, kasapi, mlinari, odandžije, bravari i drugi.²²⁶

Grafikon 2. Grafički prikaz zastupljenosti zanata u kasabi Livno prema popisu iz 1550. godine²²⁷

U pomenutoj kasabi Livno nalaze se ukupno četiri mahale i to mahala Sinan-čauša, mahala Hamze Ljubunčića, mahala Pehlivan Husejna i mahala Etmekči-zadea. U ovim mahalama najviše je bilo kovača, krojača, čurčija i tabaka. U mahali Husejna Etmekči-zadea najviše je evidentirano čurčija i krojača, u mahali Pehlivan Husejna tabaka i krojača, u mahali Hamze Ljubunčića sarača i krojača, u mahali Sinan-čauša čizmedžija i krojača.²²⁸ Sve ove zanatlje bile su organizovane u esnafa - udruženja zanatlija. Jedan esnaf činile su zanatlje koje su se bavile istim ili sličnim zanatom.²²⁹

²²⁶ Spaho 2007, 55-61.

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto.

²²⁹ O esnafima više kod: Kreševljaković 1961.

Trgovina u gradskim centrima sandžaka Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu, kao što je bio slučaj i sa drugim oblastima Carstva, bila je regulisana posebno zakonskim odredbama- kanunnama u kojima se nalaze pravila trgovine i cijene artikala prodavanih na trgovinama. Najstariji nama dostupan zakonski spomenik koji sadrži podatke pravilima trgovine za teritoriju Bosne i Hercegovine je *Zakon o sarajevskom badžu* iz 1542. godine. Na osnovu njega, saznajemo šta se to na sarajevskom pazaru prodavalo i čime se to trgovalo na pomenutom pazaru. Prema podacima ovog zakona na sarajevskom pazaru trgovalo se raznim životnim namirnicama, pšenicom, lanom, smokvama, suhim grožđem, svježim grožđem, medom, maslom, maslinovim uljem, ribom, orasima bademima, kupusom, ovčja pastrma, kestenje, suzama. Pored toga, pominju se i cijene za prodaju kne i boje, čohe, sapuna, kalaja, gvožđa, sijena, skupocjenog platna, ćebadi itd. Taksa na ime ovih proizvoda koji su prodavani na pazaru propisana je istom kanunnamom.²³⁰ Predmet trgovine, prema podacima ovog kanuna, bili su i robovi.

---

²³⁰ U zakonu o sarajevskom badžu iz 1542. godine stoji: „Na tovar pšenice uzimaju se dvije akče tržne takse (bac), a od ostalog žita isto tako po dvije akče na jedan tovar. Na tovar soli uzimaju se četiri alče; na tovar lana, četiri akče; na tovar pirinča, četiri akče; na tovar smokava i suhog grožđa, četiri akče; a na tovar svježeg grožđa, dvije akče; na tovar meda, četiri akče. A ako se proda mladog masla u vrijednosti od četrdeset akči uzima se jedna baca. Na tovar kne i boje uzimaju se po četiri akče, a na tovar sira, po dvije akče. Na tovar robe koja se donose iz unutrašnjosti uzimaju se po dvije akče. A na tovar čohe koju donesu muslimani iz nemuslimanske zemlje uzima se pet akči, a na tovar čohe koju donesu muslimani, po trideset akči. Na tovar sapuna i druge robe uzimaju se četiri akče, a na tovar maslinova ulja, osma akči. Na tovar kalaja i ribe uzimaju se četiri akče. Na so koja se prodaje pazarnim danom teknetom uzimaju se četiri kače. Na roba (uzimaju se) dvije akče od onog ko ga proda, a dvije akče od onog ko ga kupi. Na jahaćeg konja uzimaju se dvije akče od onog ko ga proda, a isto tako dvije akče od onog ko kupi konja. Na goveče uzima se jedna akča od onog ko proda goveče a (jedna akča) od onog ko kupi goveče. Na goveče koga zakolje mesar uzimaju se četiri akče. Na prodate ovce (naplaćuje se) po jedna akča, a na ovce ili jagnjad koje zakolje profesionalni kasapin uzima se po jedna akča na četiri ovce ili četvero jagnjadi. Na tovar svježeg voća, uzimaju se dvije akče. Na tovar divljeg voća uzima se jedna akča. Na dvije ovčije pastrme (uzima se) jedna akča: na dva tovara luča, jedna akča; na kola direkta jedna kača; na kola sijena, jedna akča; na tovar crvenog luka, dvije akče; na tovar kesetana, dvije akče; na tovar oraha i badema, dvije akče; na tovar suzama, dvije akče: na tovar kupusa uzima se jedna akča. A za mjesto na kome se pazarnim danom prodaje gvožđe (naplaćuje se) pola akče. Za mjesto na kome se pazarnim danom prodaje maslinovo ulje uzima se od prodavaoca jedna akča. Na tovar gvožđa uzimaju se dvije akče. A na tovar vina koje se donose s vana i proda, četiri akče, a od mjesnog krčmara (meyhanci), po dvije akče na tovar. Na ćebe za pokrivanje na deset endaza uzima se jedna akča. A ako se proda manje ne uzima se ništa. Na dva konjska pokrovca uzima se jedna akča: a za tovar torbi (tobra) uzima se od prodavaoca jedna akča. A kad treba da se roba izveze iz grada spakovana u tovar, onda se na jedna tovar uzimaju dvije akče. Od jedne pekarske peći uzima se po jedna akča. Na ime mladarine (resmi arus) uzima se od bogatih šezdeset, od siromašnih četrdeset akči. Od nemuslimanskih djevojaka, trideset akči: od bogatih udovica, trideset akči: od onih srednjeg imovnog stanja, dvadeset akči, od siromašnih, petnaest akči. Grupa autora 1957, 67.

***

Šta je to činilo ekonomsku sliku Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu, kako je bila organizirana i na čemu je počivala seoska i gradska privreda, šta je to činilo osnov privrede sela a šta privrede grada, koje privredne grane su bile zastupljene i kojima privrednim granama se bavilo stanovništvo, koje su poljoprivredne kulture uzgajali, koliki je obim tom uzgoja bio, koliko su poreza plaćali i koliko je poreza država ubirala od tog uzgoja, u kojoj mjeri je bilo zastupljena privreda trgovina i zanatstvo, šta se to prodavalo na trgovima, šta se proizvodilo u gradovima – samo su neka od pitanja na koje katastarski popisni defteri mogu ponuditi odgovore, a kada je u pitanju proučavanje ekonomije Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Podaci o visini plaćanog poreza evidentiranih u popisima pružaju mogućnost da utvrdimo stepen proizvodnje pojedinih poljoprivrednih kultura.

8. Katastarski popisni defteri kao izvori za izučavanje pitanja vakufa

Posljednjim poglavljem našega rada biće načinjen pokušaj da odgovorimo na pitanje kako to katastarski popisni defteri mogu biti pogodni izvori za proučavanje pitanja vakufa Bosne i Hercegovine u osmanskome izvoru. Odmah na početku istaknimo da katastarski popisni defteri nisu primarni izvori u poučavanju institucije vakufa u osmanskome periodu. To su vakufname – dokumenti o osnivanju raznih vakufskih objekata na području Osmanske države.²³¹ U njima su, na više mjesta, sadržani podaci o podizanju vakufa, o stanovništvu, o zanatstvu, o značajnijim ličnosti itd.²³² Međutim, kako je broj sačuvanih vakufnama izrazito mali, podaci iz popisnih deftera tj. sumarni popisi vakufa u njima, često su jedini izvori o pojedinim vakufima. U njima su, pojedinačno i poimenično, precizno navođeni različiti podaci o vakifima i njihovima vakufima, mjestu vakufa, načinu njihovog finansiranja itd.²³³

Što se tiče objavljenih popisa vakufa, do danas raspoložemo s nekoliko njih. To su tri popisa Bosanskog sandžaka sadržanih u opširnim popisnim defterima iz 1540., 1565. i 1604. godine, te jedan popis vakufa Kliškog sandžaka sadržanog u popisnom defteru s početka 17. stoljeća. Popis iz 1540. godine objavila je Behija Zlatar,²³⁴ popis iz 1565. Hatidža Čar-Drnda,²³⁵ popis vakufa Kliškog sandžaka Fehim Spaho,²³⁶ dok je popis iz 1604. godine objavio Adem Handžić u okviru objavljenog popisa Bosanskog sandžaka.²³⁷ Ovi popisi poslužit će nam kao osnova pomoću kojih ćemo ukratko prikazati značaj popisnih deftera u izučavanju pitanja vakufa Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu.

Pitanjem vakufa na području Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu bavilo se nekoliko autora.²³⁸ Posebno značajni radovi o ovom pitanju jesu studije Hivzije Hasandedića, Hazima Šabanovića, Adema Handžića, Saliha Trake, Muhameda. A. Mujića, Fehima Spahe i Behije Zlatar. Hasandedić se bavio pitanjem vakufa i vakufnama Hercegovine,²³⁹ Šabanović

---

²³¹ O vakufnamama više kod: Šabanović 1952, 5-38; 1953, 403-413.

²³² Zlatar 1970, 109.

²³³ Pogledati, naprimjer, popis vakufa Bosanskog sandžaka iz 1565. godine. Čar-Drnda 2004, 267-294.

²³⁴ Isto 109-158.

²³⁵ Čar-Drnda 2004, 267-294.

²³⁶ Spaho 1978, 217-230.

²³⁷ Handžić 2000a, 481-515.

²³⁸ Kada se prvi puta javljaju pojedini vakufski objekti, kada su osnovani, ko su konkretno vakifi i kakav je njihov socijalni status, šta je uvakufjavano, koji su razlozi uvakufjavavanja, kakva je struktura primanja vakufskih službenika, kolike su bile njihove plaće, samo se neka od pitanja razmatrana u radovima pomenutih autora. Posebna pažnja posvećena je pitanju urbanog razvitka i načina na koji su se razvijali pojedini gradovi Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu. O tome više pogledati bibliografiju radova navedenih na kraju rada.

²³⁹ Hasandedić 1983, 29-73.

se bavio općenito vakufnamama Bosne i Hercegovine,²⁴⁰ Handžić je pisao o značaju institucije vakufa u pogledu materijalne kulture i Gazi Husrev-begovim vakufima,²⁴¹ Trako se bavio vakufima sjeveroistočne Bosne,²⁴² Mujić s formom, jezikom i stilskim karakteristikama vakufnama,²⁴³ Spaho s vakufima i vakifima jugozapadne Bosne i Dalmacije,²⁴⁴ Zlatar se bavila vakufima u Sarajevu i općenito s vakufima u Bosni.²⁴⁵

Kako smo prethodno istakli, u sumarnim popisima vakufa sadržanim u katastarskim popisnim defterima, često se susreću različiti podaci o vakufima, njihovim vakifima, mjestima vakufa, načinu njihovog finansiranja itd. U pravilu ovi popisi redovno započinju navođenjem vakufa, potom vakifa,²⁴⁶ i na kraju prihoda vakufa i izdataka koji se izdvajaju iz pojedinih vakufa. Ilustracije radi, navedimo jedan karakterističan primjer iz popisa vakufa Bosanskog sandžaka iz 1540. godine:

Vakuf mesdžida hadži Muslihuddina, kovača (haddad), u blizi zavije pokojnog Isabega.

Od prihoda dvadeset devet dućana – godišnje 4.100 akči.

Gotovina 35. 000 akči. Od provizije spomenute gotovine – godišnje 3.500 akči.

Za upravljanje – dnevno 3 akče. Za nadzorništvo – dnevno 1 akča. Za službu imamu – dnevno 4 akče. Za službu muallimu – dnevno 3 akče. Za službu mujezinu – dnevno 2 akče. Za pet džuzova koji se uče u spomenutom mesdžidu poslije jutarnje molitve (sabah) – dnevno 5 akči. Za osvjetljenje i prostirku – godišnje 60 akči.²⁴⁷

---

²⁴⁰ Šabanović 1952, 5-38; 1953, 403-413.

²⁴¹ Handžić 1977, 133-169; 1983, 113-120; 1994e, 169-185; 1994f, 185-197; 1994g, 197-207.

²⁴² Trako 1983, 75-85.

²⁴³ Mujić 1983, 17-24.

²⁴⁴ Spaho 1978, 217-230; 1983, 87-94.

²⁴⁵ Zlatar 1970, 109-158; 1983, 103-112.

²⁴⁶ Najčešće su vakifi muškarci, iako se u popisima evidentiraju i žene. Na primjer, popis vakufa sadržan u opširnom popisnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, svjedoči da su žene vrlo često bile vakifi. Dosta su puta, bar prema podacima popisnog deftera, u pojedinim mesdžidima uvakuflyvale gotov novac. Najčešće je to bilo za učenje raznih kur'anskih sura. Navedimo nekoliko takvih vakufa: vakuf Aiše hatun, kćerke nekog Ali-vojvode, koja je za potrebe učenja Kur'ana u mesdžidu hadži Muslihuddina uvakufila ukupno 3.000 akči; vakuf Emine hatun koja je uvakufila 3.000 akči za učenje ašereta svaki dan; vakuf Bulbule hatun u iznosu od 2.000 akči za učenje Kur'ana; vakuf Aiše, kćerke nekog Iskenderbega, od 4.000 akči gotovog novca za potrebe učenja džuzua u mesdžidu nekog Iskender-bega. Handžić 2000b, sv. 1/2, 489, 496, 506, 509.

²⁴⁷ Zlatare 1970, 124.

Kako se iz navedenog primjera vidi u popisu je tačno naznačena vrsta vakufskog objekta (mesdžid), potom ime vakifa (hadži Muslihuddin), njegov socijalni status (kovač), potom prihod odnosno način finansiranja (prihodi dućana i gotovina) i na kraju izdaci davani na ime funkcionisanja navedenog vakufa.²⁴⁸

Vakifi su dolazili iz različitih društvenih slojeva. Popisi kojima raspoložemo pružaju odgovor na pitanje odakle su poticali vakifi ili ktitori pojedinih vakufa. Kako se iz popisa vidi, vakifi su mogli biti sultani, sandžakbegovi, šejhovi, hatibi, trgovci, zanatlije i drugi. Tako se, naprimjer, u popisu vakufa iz 1542. godine spominje vakuf džamije sultana Mehmeda, vakuf zavije (tekije) sandžakbega Isa-bega, vakuf tekije sandžakbega Skender-paše, vakuf šejha Alaudin-dede, vakuf šejha Ferruha, novčani vakufi Nesuh vojvode, vaiza Mevlana Arapa, vakuf mekteba i mosta Alije, sina Ilijasova terzije (*hayyat*) itd.²⁴⁹

Pored imena vakifa, često se u popisima mogu iščitati podaci o razlozima vakufljenja. Kako se iz popisa vidi, razlozi uvakufljanja mogli su biti različiti od vjerskih, socijalnih privrednih, prosvjetnih i drugih. Najčešće su vakufi podizani radi održavanje rada pojedinih džamija, mesdžida, tekija, medresa, za učenje pojedinih sura u njima, kao plate imamima i muallimima itd. Kao primjer navedimo pomenuti vakuf mesdžida Hadži Muslihuddina. On je, prema popisu iz 1542. godine dnevno izdvajao novac za upravljanje navedenog vakufa, za njegovo nadzorništvo, za službu muallimu i mujezinu, za učenje pet džuzeva u mesdžidu poslije jutarnje molitve (*sabah*), za osvjetljenje i prostirku.²⁵⁰ U vezi s tim, popisi vakufa, također, pružaju mogućnost da utvrdimo strukturu vakufskih primanja odnosno plaće vjerskih službenika pojedinih vakufa (imama, mujezina, mutavelija itd).²⁵¹

Popisi vakufa pružaju mogućnost da utvrdimo šta je to bio predmet uvakufljanja odnosno od čega su se održavali pojedini vakufi. Kako se iz popisa vidi, predmet vakufljenja bila je i pokretne i nepokretna imovina. U popisima često se navode prihodi od zemljišta, hamama, dućan, mlinova i slično. Najčešće je uvakuflijan gotov novac. Ako, naprimjer,

---

²⁴⁸ Zlatar 1970, 124.

²⁴⁹ Isto 114-125.

²⁵⁰ Isto 124.

²⁵¹ Relevantno značaju vakufa, plate vjerskih službenika bile su različite. Najčešće nailazimo da su se plate imama kretale od dvije do devet akči, mujezina od jedne do četiri akče, muderisa do pet akči, mutevelija ili upravnika vakufa do devet akči itd. Navedimo na ovom mjestu nekoliko primjera. Prvi primjer je vakuf mesdžida Havadže Kemala. Prihod njegovog vakufa činila je gotovina novca u iznosu od 15.000 akči. Za imama i muallima pomenutog mesdžida izdvajano je dnevno šest akči, za mujezina dvije akče, za pomoćnika u mesdžidu (halifu) jedna akča. Vakuf hadži Murata za mesdžid Kebkebir Sufi održavao se od 10.000 akči gotovine. Za službu imama i muallima dnevno je izdvajano tri akče. Imam i mujezin mesdžida hadži Mustafe primali su dnevno platu u iznosu od jedne akče. Zlatar 1970, 124, 125, 126.

pogledamo popis vakufa kliškog sandžaka s početka 17. stoljeća vidjet ćemo da je većina vakufa ovog sandžaka izdržavana upravo na osnovu gotovog novca. Naprimjer džamija Jahja paše između ostalog, izdržavala se na osnovu 24. 000 akči gotovog novca, džamija Bali age na osnovu 40. 000 akči novca, džamija Mehmed-bega Stočanina od 56.460 akči itd.²⁵²

***

U pogledu proučavanja vakufa popisni defteri pružaju nekoliko mogućnosti. Kako smo iz navedenog vidjeli, u popisima vakufa često se susreću različiti podaci o vakufima, njihovim vakufima, mjestima uvakufljanja, načinu njihova finansiranja itd. Vakifi su dolazili iz različitih društvenih slojeva. Popisi pružaju mogućnost da utvrdimo poticali vakifi ili ktitori pojedinih vakufa. Popisi govore da su to često bili hatibi, trgovci, znatlije itd. Pored imena, popis navode i podatke o razlozima uvakufljanja. Najčešće su vakufi podizani radi izdržavanja rada pojedinih džamija, mesdžida, tekija itd. Popisi pružaju mogućnost, također, da utvrdimo od čega su se izdržavali pojedini vakufi. Iz deftera se vidi da su predmet uvakufljanja bila pokretna i nepokretna imovina. Najčešće je uvakufljanje gotov novac.

---

²⁵² Spaho 1978, 220-221.

9. Zaključak

U decenijama vlasti Osmanske države na području Bosne i Hercegovine njena kancelarija iza sebe ostavila je mnoštvo arhivskog materijala i izvora različitog karaktera. Među najznačajnije i obimom najsadržajnije izvore ubrajaju se katastarski popisni defteri. Riječ je, zapravo, u najkraćem o posebnim popisima poreskih obveznika Osmanske države, vršenih po direktnoj naredbi sultana, s ciljem da se uspostavi kontrola centralne vlasti, uvede timarski sistem i utvrde izvori prihoda u pojedinim područjima. Popisi su sprovedeni na način da je sultan imenovao državnu komisiju koju bi sačinjavali emin (povjerenik) i katib (pisar), koji bi dolazili u određeno područje zajedno sa spahijama i seljacima na licu mjesta popisivali njihove prihode. Tom popisu prisustvovao je kadija kao predstavnik države i kontrolor komisije koja je vršila popisivanje. Prema sadržaju ovi popisi mogu biti detaljni ili mufassal i zbirni ili idžmal defteri. U opširne su poimenično navođeni poreski obveznici, dok su u zbirnim popisani samo sumarni podaci o broju poreskih obveznika bez navođenja podataka o licima, vrstama i izvorima prihoda.

Za područje Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu sačuvan je priličan broj popisnih deftera. Za prostor Bosanskog sandžaka sačuvan je najveći broj popisnih deftera počev od prvog popisa ove oblasti iz 1468/69. pa sve do posljednjeg iz 1701. godine. Za područje Hercegovačkog sandžaka sačuvano je, također, nekoliko popisnih deftera, počev od prvog popisa iz 1477. pa sve do posljednjeg popisa iz 1646. godine. Najstariji popis Zvorničkog sandžaka potiče iz 1519. godine. Posljednji popis Zvorničkog sandžaka je popis iz 1700-1707. godine. Prvi popis Kliškog sandžaka kojim raspolažemo je opširni popis iz 1550. godine. I ovaj sandžaka, kao što je to slučaj sa ostalim pobrojanim sandžacima popisivan je nekoliko puta, a posljedni sačuvani popis je onaj s početka 17. stoljeća.

Proučavanjem katastarskih popisnih deftera Bosne i Hercegovine moguće je ponuditi odgovore na niz pitanja iz društvene historije među kojima je možda i najvažnije pitanje-pitanje njenog administrativnog uređenja u osmanskome periodu. Naime, kako su popisi vršeni po različitim administrativnim jedinicama i kako su u njima evidentirane administrativne jedinice različitog karaktera, jasno je da svojim sadržajem pružaju dosta dobru osnovu u proučavanju pomenutog pitanja. U njima prepoznajemo sljedeće administrativne jedinice: sandžaci, kadiluci, nahije, vilajeti, nijabeti, subašiluci. Popisni defteri kojima raspolažemo pružaju mogućnost da utvrdimo na koji način su one bile organizirane i kako se s vremenom mijenjale njihova organizacija. Naprimjer, analiziramo li podatke koje donosi popisni defter Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine, vidjet ćemo da se administrativna podjela ovoga sandžaka vršila

prema vilajetima. U kasnijem tahrir defteru ovog sandžaka iz 1604. godine vidimo da se upravna podjela nije vršila prema vilajetima nego prema nahijama. Na osnovu broja muslimanskog stanovništva u određenom području defteri pružaju mogućnosti da utvrdimo koncentraciju kadiluka u njima. Naprimjer, u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine ova oblast bila je podijeljena na tri kadiluka dok se u popisu iste oblasti iz 1585. godine navode ukupno četiri kadiluka. Defteri nam također pružaju mogućnost da u administrativnom smislu odredimo gdje je bio centar pojedinih nahija. Ako u popisima nailazimo na pojmove nef ili nefsi-bazar, oni ukazuju zapravo da se radi o centralnom području pojedinih nahija. Kao primjer navedimo primjer navedimo nahiju Hvojnica (nefs-i bazar Hvojnica), nahiju Visoko (nefs-i bazar Visoko), nahiju Ramu (nefs-i bazar Prozor). U pogledu vilajeta i subašiluka, na osnovu raspodjele timara, moguće je utvrditi njihova administrativna središta. Naprimjer središte višegradskog subašiluka bilo je u samom Višegradu s obzirom na to da je subaša uživao prihode upravo na ovom području.

Jedno od najvažnijih pitanja na koje katastarski popisni defteri mogu dati odgovor jeste pitanje društvenih struktura odnosno podjele bosanskohercegovačkog stanovništva na društvene grupe. U prvom redu, analizom izvora vidimo da se stanovništvo Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu dijelilo na dvije osnovne društvene grupe: asker i raju. Popisi pružaju mogućnost da utvrdimo nekoliko različitih društvenih grupa u okviru askera i raje. To su: sandžakbegovi, zaimi, subaše, vojvode, spahije, zemljoradnici, vlasistočari. U društvenom kompleksu bosanskohercegovačkog stanovništva u osmanskome periodu postojale su, pored pomenutih društvenih grupa, i određene kategorije stanovništva čiji status nije bio identičan sa statusom gore pomenutih kategorija stanovništva. Među njima posebno se ističu vojnuti, akindžije, martolosi, eškindžije, šajkaši, derbendžije, kurudžije, ćupridžije, kjurekdžije, kaikčije itd. Defteri i defterske kanunname pružaju odlične podatke o tome kakve su poslove potrebe države obavljale ove kategorije stanovništva. Naprimjer, u kanunnamama često se navodi da su martolosi čuvali opasna mjesta, vojnuti čuvali granice, derbendžije čuvali puteve i klance itd. Katastarski popisni defteri i njene kanunname, također, pružaju podatke o tome kakvi su odnosi bili među ovim stanovništvom. Kako se iz sadržaja ovih izvora vidi društveni odnosi među bosanskohercegovačkog stanovništvom u osmanskome periodu bili su obilježeni tačno određenima pravima i obavezama ustanovljenim od strane centralne vlasti.

Posebno interesantni podaci koje nude ovi izvori odnose se na pitanje proučavanja historijske demografije. U katastarskim popisnim defterima naveden je priličan broj podataka pogodnih za istraživanje demografskih prilika njenog stanovništva. Pojedinačna imena muškaraca-starješina domaćinstava (*hane*), žena udovica (*bive*) i neoženjenih punoljetnih muškaraca (*mudžered*) pogodna su za proučavanje nominalnog broja stanovnika u određenom periodu. Podaci o njihovom porodičnom porijeklu pružaju podatke o eventualnim rodbinskim vezama između popisanih lica. Pored njihovih imena ponekad se bilježe i podaci o njihovim zanimanjima (tesar, kovač, zidar, mlinar itd.). Takvi podaci pružaju mogućnost da utvrdimo kakva je bila društvena raspodjela rada među stanovništvom.

Možda i najvažnije pitanje na koje ovi izvori mogu ponuditi sasvim korektne i validne odgovore jeste pitanje ekonomskih prilika odnosno privrednih aktivnosti bosanskohercegovačkog stanovništva u periodu osmanske vlasti. Kako su u njima na više mjesta detaljno evidentirane različite privredne grane, vrste proizvodnje, prirodni i novčani porezi, sasvim je izvjesno da svojim sadržajem pružaju dobru osnovu u proučavanju ekonomije pojedinih područja. Popisni defteri u prvom redu pružaju mogućnost da utvrdimo čime se bavilo stanovništvo odnosno šta je to bio izvor njihove egzistencije u osmanskom periodu. Šta su proizvodili, koje su kulture uzgajali, koliki je obim tog uzgajao, koliko su za taj uzgoj plaćali poreza, samo su neka od pitanja na koje defteri mogu ponuditi sasvim konkretne odgovore.

U pogledu proučavanja vakufa popisni defteri pružaju nekoliko mogućnosti. U popisima vakufa koji se nalaze u popisnim defterima, često se susreću različiti podaci o vakufima, njihovim vakifima, mjestima uvakufljanja, načinu njihova finansiranja itd. Vakifi su dolazili iz različitih društvenih slojeva. Popisi pružaju mogućnost da utvrdimo odakle su poticali vakifi, koji su razlozi uvakufljanja, od čega su se izdržavali pojedini vakufi itd. Popis vakufa govore da su vakifi vrlo često bili hatibi, trgovci, zanatlije itd, da su vakufe podizali, najčešće iz radi izdržavanja rada pojedinih džamija, mesdžida, tekija i da su najčešće uvakufljavali gotov novac.

Odabirom ovih pitanja u okviru nekoliko poglavlja našega rada, nastojali smo dobiti odgovore na pitanja šta su to katastarski popisni defteri i kako oni mogu biti pogodni izvori u proučavanju različitih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Ukazujući na ova pitanja, a koristeći se podacima popisnih deftera, nastojali smo, također prikazati bosanskohercegovačko društvo i ekonomiju, onakvu kakva ja, bar prema podacima popisnih deftera mogla biti u periodu 1463-1600. godine. Koliko smo u tome uspjeli,

ostavljamo sudu drugih. Za nas lično, imajući u vidu napor kojeg smo uložili, uspjeh bi bio kada bi naš rad bio poticaj za neke nove radove o značaju i mogućnostima korištenja katastarskih popisnih deftera kao izvora u proučavanju prošlosti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

10. Bibliografija

Objavljeni izvori:

1. Aličić, A. S. 1985, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.
2. Aličić, A. S. 2008, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar u Mostaru, Mostar 2008.
3. Aličić, A. S. 2014, *Katastarski popis ejaleta Bosna. Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, 1-2, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.
4. Bojanić, D. 1974, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku*, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1974.
5. Buzov, S. 2000, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, Bošnjački institut Ciriha i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
6. Grupa autora 1957, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1957.
7. Hadžibegić, H. 1950, *Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca*, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950.
8. Handžić, A. 1986, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Srpska akademija nauka i umjetnosti, knjiga 26, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1986.
9. Handžić, A. 2000a, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, Bošnjački institut u Cirihi i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
10. Handžić, A. 2000b, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/2, Bošnjački institut u Cirihi i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
11. Hafizović, F. 2014, *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Naučno istraživački institut Ibn Sina, Sarajevo 2014.
12. Kupusović, A. 2000, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. III, Bošnjački institut u Cirihi i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
13. Spaho, F. 2007, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2007.
14. Šabanović, H. 1964a, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1964.

Knjige:

1. Aličić, A. S. 1984, Uvod u knjizi: *Turski katastarski popisi nekih područja Zapadne Srbije: XV i XVI vek*, Međuopštinski istorijski arhiv, Čačak 1984.
2. Aličić, A. S. 1996, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1996.
3. Aličić, A. S. 2000, Uvod u knjizi: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. 1-3, Bošnjački institut u Cirihu i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
4. Akif Aydın M. 2004, Pravo kod Osmanlija, u: *Historija osmanske države i civilizacije I*, Ircica Istanbul i Orijentalni Insitut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 515-597.
5. Čar-Drnda, H. 2008, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008.
6. Čar-Drnda, H. 2008, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
7. Hadžibegić, H. 1966, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1966.
8. Hafizović, F. 2016, *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537-1645. godine)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2016.
9. Handžić, A. 1975, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
10. Hollingsworth, T. H. 1969, *Historical Demography*, Ithaca NY, Cornell University Press 1969.
11. Inaldžik, H. 1974, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300-1600*, Srpska književna zadruka, Beograd 1974.
12. Inaldžik, H. 1994, *An Economic and Social history of the Ottoman empire 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
13. Kreševljaković, H. 1958, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958.
14. Kreševljaković, H. 1961, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje Istorijско-filoloških nauka, knjiga 12, Sarajevo 1961.
15. Lowry, H. W. 1992, *Studies in Defterology*, The Isis Press, Istanbul 1992.
16. Mantran, R. 2002, *Istorija Osmanskog carstva*, Clio, Beograd 2002.

17. Moačanin, N. 1999, *Turska Hrvatska - Hrvati pod Osmanskom vlašću do 1791. godine-preispitivanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999.
18. Moačanin, N. 2001, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Branje, Slavonski Brod, 2001.
19. Miljković-Bojanić, E. 2013, *Na raskršću epoha: Studije iz istorije srpskog naroda pod osmanskim vlašću*, Filozofski fakultet u Nišu, 2013.
20. Mrgić, J. 2008, *Severna Bosna 13-16. vek*, Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 55, Beograd 2008.
21. Mulić, J. 2004, *Hercegovina: vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, knjiga 2.1 (*XV i XVI stoljeće*), Muzej Hercegovine, Mostar 2004.
22. Oruč, H. 2003, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2003.
23. Sućeska, A. 1965, *Ajani: prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno Društvo SR Bosne i Hercegovine 22, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1965.
24. Šabanović, H. 1964a, Uvod u: *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1964.
25. Šabanović, H. 1964b, Uvod u knjizi: *Turski izvori za istoriju Beograda*, knjiga I, sveska I, Istorijski arhiv u Beogradu, Beograd 1964, 7-34.
26. Šabanović, H. 1982, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
27. Todorov, N. 1983, *The Balkan City, 1400-1900*, Washington 1983.
28. Türkçe-İngilizce sözlüğü, Redhouse Yayınevi, Istanbul 1988.
29. Vasić, M. 1967, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje Istorijsko-filoloških nauka, knjiga 29, Sarajevo 1967.
30. Zlatar, B. 1996, *Zlatno doba Sarajeva*, Svjetlost, Sarajevo 1996.

Članci:

1. Aličić, A. S. 1990, Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 40, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1990, 125-191.
2. Barkan, Ö. L. 1953, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*, X., Istanbul, 1-26.
3. Buzov, S. 1991, Vlasi u Bosanskom sandžaku i islamizacija, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1991, 99-113.
4. Cosgel, M. 2002, Ottoman tax register (Tahrir defterleri), *Working papers*, University of Connecticut 2002, 1-38.
5. Čar-Drnda, H. 2004, Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku (sedma decenija 16. st.), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 52-53, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 267-294.
6. Đurđev, B. 1940, Nešto o vlaškim knezovima pod turskom upravom, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Historija i etnografija I, Sarajevo 1940, 49-67.
7. Đurđev, B. 1947, O vojnicima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 75-137.
8. Faroqhi, S. 1995, Ra'iyya, *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, tom 7, 1995, 404-406.
9. Faroqhi, S. 2000, Tahrir, *The encyclopaedia of Islam*, Laiden Brill 2000, 112-113.
10. Filipović, N. 1952, Pogled na osmanski feudalizam (s naročitim osvrtom na agrarne odnose), *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1952, 5-146.
11. Filipović, N. 1967, Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostave osmanske vlasti u Bosni, *Radovi Filozofskog fakulteta*, knjiga 3, Sarajevo 1965, 63-75.
12. Filipović, N. 1970, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV stoljeću, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga VII, Sarajevo 1970, 141-165.
13. Filipović, N. 1974, Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga XII, Sarajevo 1974, 127-223.
14. Filipović, N. 1983, Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku, Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Centra za*

- balkanološka ispitivanja*, knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1983, 139-149
15. Hadžibegić, H. 1952-53, Džizja ili harač, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1953, 55-135.
  16. Hadžibegić, H. 1959, Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 8-9, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1959, 63-109.
  17. Handžić, A. 1976, Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 26, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1976, 7-42.
  18. Handžić, A. 1965, Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 22-23, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1965, 45-74.
  19. Handžić, A. 1970, Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVIII/ 1968-69, Sarajevo 1970, 141-196.
  20. Handžić, A. 1974, Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju X/II*, Sarajevo 1974, 111-133.
  21. Handžić, A. 1977, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 15, Sarajevo, 1977, 133-169.
  22. Handžić, A. 1982, O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 32-33, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1982, 119-146.
  23. Handžić, A. 1983, Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u osmanskom carstvu, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 113-120.
  24. Handžić, A. 1985, Rudnici u Bosni XV do XVII stoljeće, *IFM*, 41, 321-360.
  25. Handžić, A. 1992-93, Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 42-43, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1992-93, 199-251.
  26. Handžić, A. 1994a, Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni, *Studije o Bosni*, Ircica, Istanbul 1994, 15-23.
  27. Handžić, A. 1994b, O kretanju stanovništva u regijama srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća, *Studije o Bosni*, Ircica, Istanbul 1994, 19-31.
  28. Handžić, A. 1994c, O širenju islama u Bosni-s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, *Studije o Bosni*, Ircica, Istanbul 1994, 75-87.

29. Handžić, A. 1994d, O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u 15. i 16. stoljeću, *Studije o Bosni*, Ircica, Istanbul 1994, 33-74.
30. Handžić, A. 1994e, Gazi Husrev-begov vakuf u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, 169-185.
31. Handžić, A. 1994f, Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeću, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, 185-197.
32. Handžić, A. 1994g, Dokument o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, 197-207.
33. Hasandedić, H. 1983, Hercegovački vakufi i vakifi, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 29-73.
34. Hersek, Bosna ve İzvornik livaları icmal tahrir defterleri (926-939 / 1520-1533), *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, Ankara 2005.
35. Husić, A. 2000, Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 49, Sarajevo 1999, 189-229.
36. Husić, A. 2007, Vojne prilike u splitsko-zadarskom zaleđu u 16. stoljeću (osmanski serhat 1530-1573), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 56, Sarajevo 2007, 125-145.
37. Husić, A. 2018, Demografski i konfesionalni trendovi u srednjoj Bosni od početka 17. do kraja 19. stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 66, Sarajevo, 139-169.
38. Ibrahimović, R. 1991, Struktura vojničke klase u XV i početkom XVI v. s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo, 1991, 269-282.
39. Jurin-Starčević, K. 2003, Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat-osmanska vojska plaćenika, *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, Zagreb 2003, 79-93.
40. Jurin-Starčević, K. 2006, Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 55, Sarajevo, 243-266.
41. Kasumović F. 2014, Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XXXV, Sarajevo 2014, 93-150.
42. Kornelija- Jurin, S., Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 54, 139-167.
43. Kupusović A. 2004, Tapu tahrir defteris relating to Bosnia, *Ottoman Bosnia - a history in peril*, Center of Turkish Studies the University of Wisconsin, Madison 2004, 179-188.

44. Lowry, H. 1981, The Ottoman live kanunnames contained in the defter-i hakani, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies II*, Istanbul 1981, 43-74.
45. Macdonald, B. D. 1997, Kaza, *IA*, 6, Istanbul 1977, 493-494.
46. Mujić, M. A. 1983, Neke vakufname iz Bosne i Hercegovine, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 17-24.
47. Mulić, J. 2001, Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 51, Sarajevo 2001, 111-146.
48. Oruč, H. Administrativne Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century, *OTAM 25*, Bahor 2009, 99-148.
49. Spaho, F. 1978, Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga V-VI, 217-230.
50. Spaho, H. 1984, Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća - diplomatički opis, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 34, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1984, 137-162.
51. Spaho, S. 1983, Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 87-94.
52. Šabanović, H. 1952, Dvije najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 2, Sarajevo, 1952, 5-38.
53. Šabanović, H. 1953, Najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 13-14, Sarajevo, 1953, 403-413.
54. Šabanović, H. 1958, Bosansko krajište, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, knjiga IX, Sarajevo 1958, 177-220.
55. Šabanović, H. 1961, Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XI, Sarajevo 1960, 173-224.
56. Trako, S. 1983, Značajniji vakufi na području jugoistočne Bosne, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 75-85.
57. Ural, S. 2011, Pakrački sandžak u drugoj polovini 16. stoljeća, *Scrinia Slavonica* 11 2011, 61-78.
58. Vasić, M. 1959, Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku, *Godišnjak društva istoričara*, Sarajevo 1959, 247-278.

59. Vasić, M. 2004, Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka“, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo, Istočno Sarajevo 2005, 87-118.
60. Zlataar, B. 1970, Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 20-21, Sarajevo, 1970, 109-158.
61. Zlataar, B. 1983, Osvrt na srednje i manje vakufe u Sarajevu u XVI stoljeću, *Anali Gazihusrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983,103-112.
62. Zlataar, B. 1999, Vakufnama Hadži Ismaila, sina Husejna halife iz Sarajeva, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 47-48, Sarajevo, 1999, 146-153.